

सुख, समृद्धी, आनंद, शांतीसाठी

बुद्ध चरिया

- डॉ. सुभाष के. देसाई

एम.ए., पीएच.डी.

प्रथमावृत्ती : २९ जानेवारी, २०१६

(सर्व हक्क)

लेखक-प्रकाशक

डॉ. सुभाष के. देसाई (एम.ए., पीएच.डी.)

१०२, साळोखेनगर, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी (०२३१) २३२४५८३

मोबाईल : ०९४२३०३९९२९

ई-मेल : drsubhashdesai@gmail.com

www.subhashkdesai.com

मुद्रक

सिंहवाणी प्रिंटर्स-पब्लिशर्स

११ ब, शिवाजी स्टेडियम, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

दूरध्वनी (०२३१) २६४९६३५

• आभार •

या पुस्तिकेच्या निर्मितीमध्ये

दै. 'तरुण भारत'चे नि. संपादक श्री. दशरथ पारेकर

टाईपसेटींग - सौ. जया कुडाळकर

मुद्रित शोधन - वसंतराव चव्हाण

मुखपृष्ठ - सुरेश मोरे, सुधीर गुरव यांचे मनःपूर्वक आभार !

मूल्य : साठ रुपये

बुद्धांनी काय सांगितले ?

भारतात जन्मलेला आणि जगभर पसरलेला एकमेव प्राचीन धर्म म्हणजे बौद्धधर्म होय. भारतात साक्षात्कारी साधू-संतांना भगवू किंवा भगवान म्हणून संबोधले जाते. ज्यांना आत्मज्ञान झाले आहे, तत्त्वाचे ज्ञान झाले आहे त्यांना ज्ञानी किंवा बुद्ध म्हटले जाते. या अर्थाने बौद्ध धर्माचे उद्गाते भगवान बुद्ध हे मानले जातात.

त्यांचे जीवनाविषयीचे ज्ञान जतन करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे गुरुवीण मौखिकरीत्या जतन करणे. ज्यावेळी भाषा लिपीबद्ध झालेली नव्हती. मग प्रश्न असा उपस्थित होतो की, भगवान बुद्ध यांची शिकवण म्हणजेच जीवनानुभूती आतापर्यंत कशी जतन केली गेली ? बौद्ध तत्त्वज्ञान ज्याला म्हणतो ते अधिकृत कसे ठरते? त्याचा इतिहासही महत्त्वपूर्ण आहे.

भगवान बुद्धांच्या महानिर्वाणानंतर इ.स. पूर्व ४८३ नंतर ख्रिस्तपूर्व ३८० साली बुद्ध भिक्खूंची एक महासभा भरली. त्याला सातशे भिक्खू उपस्थित होते. त्या महासभेत बुद्ध जीवनातील जन्मापासून निर्वाणापर्यंतच्या घटनांच्या नोंदी केल्या. त्या काळात जैन पंथ होता. तो खूप प्राचीन आहे. त्यातील २४ वे तीर्थंकर भगवान महावीर हे भगवान बुद्धांचे समकालीन, थोडे ज्येष्ठ. या दोन्ही विचारसरणींना श्रमण परंपरा असे म्हणतात. आपले विचार,

संदेश, अनुभव गावागावातून, शहराशहरातून फिरून पसरविण्याची पद्धत होती. त्यांच्या चाहत्यांची संख्या प्रचंड होती. सोप्या भाषेतला रूपक, कथाद्वारे सांगितलेला संदेश अनेकांची जीवने परावर्तीत करणारे ज्ञानामृत ठरले.

मगध देशाची भाषा मागधी किंवा पाली भाषा, परंतु पाली भाषेत बुद्धचरित्र म्हणून काहीही उपलब्ध नाही. त्याकाळी चरित्र, आत्मचरित्र या संकल्पना विकसित झाल्या नव्हत्या. त्याकाळी महापुरुषांच्या वाणीकडे, उपदेशाला महत्त्व होते. त्यामुळे वैयक्तिक जीवनातील घटनांना गौणत्व प्राप्त झाले. या महत्त्वाच्या मानल्या गेल्यामुळेच बुद्ध तत्त्वज्ञान जगाच्या कानाकोपऱ्यात पसरले आणि तेही निर्भेळ रूपात.

बुद्धांचा उल्लेख गौतम बुद्ध, तथागत शाक्यमुनी अशा विविध नावाने केला जातो. समाजाला हवे होते तथागत काय म्हणाले? त्यांनी कोणता सद्धर्म सांगितला? त्यांना कोणते ज्ञान प्राप्त झाले? जणू बुद्धांचे बुद्धत्व ज्ञानात सामावलेले आहे; पण ते संघर्ष, आंतरिक संघर्षाशिवाय लाभलेले नाही. हा आंतरिक संघर्ष संत तुकारामांच्या अभंगाच्या भाषेत सांगायाचा झाला तर असे म्हणता येईल -

‘रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग’

या आंतरिक संघर्षाला पुढे चरित्रकारांनी, जातकथाकारांनी माराशी, आसुरी शक्तीशी सिद्धार्थाने संघर्ष केला असे रूपक रंगवले. मूळ पाली भाषेतील ग्रंथात बुद्धत्वप्राप्तीचे वर्णन करताना 'मारा'चा उल्लेख आढळत नाही. माराच्या मुली म्हणजे वासना, सुखोपभोग, मानसिक अस्वस्थता या बुद्धाला त्रास देतात असे वर्णन आहे. याचा खरा अर्थ बुद्धाचे ज्ञानप्राप्तीच्या वाटेवरचा संघर्ष हा मन, अंतर्मन पातळीवरचा होता. त्यामुळे मूळ बुद्ध जीवन आणि तत्त्वज्ञान रूपकथा किंवा चमत्कार अशा गोष्टींनी झाकोळला जाणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते.

बुद्धांच्या निर्वाणानंतर महाकश्यप या प्रमुख भिक्खूने पहिली धर्मसंगिनी राजगृहाजवळच्या सप्तपर्णी गुहेजवळ भरवली. मगधसम्राट अजातशत्रूने त्याला मदत केली. उपस्थित सर्व भिक्खूंच्या संमतीने, एकमताने भिक्खू नियम आणि धम्म संकलित झाला. पुन्हा दुसरी महासभा वैशाली येथे आणि बुद्धांच्या महानिर्वाणानंतर सम्राट अशोकाने २०० वर्षाने पाटलीपुत्र येथे भरवली. याच व्यवस्थित संकलनाच्या लिपीबद्ध संग्रहाला त्रिपिटक म्हणतात. सूत्रपिटक, विनय पिटक, अभिधम्म पिटक या तीन ज्ञानाच्या पेट्या म्हणजे गौतम बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाची अधिकृत नोंद होय, पण हे तत्त्वज्ञान अतिशय व्यवहार सोप्या भाषेत आणि दैनंदिन जीवनातील घटनाधारे स्पष्ट करता येते.

राजहंसाची गोष्ट

उत्तर भारतात हिमालयाच्या पायथ्याला शाक्य वंशातील क्षत्रिय राजा शुद्धोधनाचे छोटे राज्य होते. येशू ख्रिस्तांच्या जन्मापूर्वी साधारण पाचशे वर्षापूर्वीचा हा कालखंड आहे. एक छोटा संस्थानिकच म्हणा ना त्या गणराज्याचा सम्राट बिंबिसार होता. शुद्धोधन राजाच्या पत्नीचे नाव महाराणी मायादेवी. ती अतिशय सुंदर होती आणि स्वभावाने दानशूरही.

तिला एके रात्री विलक्षण स्वप्न पडले. चार देवतांनी तिला तिच्या मंचकासह उचलले आणि आकाशामार्गे हिमालयाच्या माथ्यावर आणून सोडले. तो भाग कैलास-मानसरोवराचा होता. तेथे तिला पुत्रजन्माचे वरदान मिळाले. तो पुत्र चक्रवर्ती होईल किंवा ज्ञानी बनेल, ज्ञानाचा दीपस्तंभ ठरेल, असे वयोवृद्ध ब्राह्मणांनी भाकीत केले.

महाराणी मायादेवी ही कोलिव वंशातील होती. तिचे माहेर देवदह. हा गाव अतिशय सुंदर, निसर्गाने संपन्न आहे. या वनराईला आजही लुंबिनी वन म्हणतात. तेथे पक्षीगण मंजुळ स्वरालाप काढतात. विविध रंगांची फुलपाखरे बागडतात. भ्रमरांचा गुंजारव सुरू असतो.

माहेरी बाळंतपणासाठी जाताना याच लुंबिनी वनात राणीला

प्रसववेदना सुरू झाल्या नि शाल वृक्षाखाली तिने वैशाख पौर्णिमेला गोंडस बाळाला जन्म दिला. त्याचे नामकरण 'सिद्धार्थ' असे मोठ्या थाटामाटाने करण्यात आले. राज्याला राजपुत्र लाभला. सर्वत्र आनंदोत्सव साजरा झाला. या बाळाच्या बारशादिवशी अतिश्रमाने थकलेल्या राणी मायादेवीने आपल्या बाळाला आपल्या बहिणीकडे-गौतमीकडे सोपवले नि जगाचा निरोप घेतला.

राजा शुद्धोधन दोन गोष्टींसाठी दुःखी होता. एक बाळाचे मातृछत्र हरपले आणि दोन हा राजपुत्र चक्रवर्ती तरी होईल किंवा संन्याशी. हे कोडे त्याला सतावत होते. भविष्यात सिद्धार्थ गौतम बुद्ध बनला नि नव्या दैवी संदेशाचा प्रसार जगभर करणारा चक्रवर्ती सम्राटही ठरला.

सिद्धार्थ आणि राजहंस

ज्यावेळी सिद्धार्थ नऊ वर्षांचा झाला तेव्हा राजवाड्यातील इतर लहान-मोठ्या भावंडांबरोबर तो खेळत असे. बागेमध्ये एके सायंकाळी फिरत असताना एक शुभ्र राजहंस आकाशातून वेदनेने चित्कारत, धडपडत येऊन एका झुडुपावर कोसळला. त्याचे ओरडणे, त्याची नजरच सिद्धार्थाच्या हृदयात कालवाकालव करणारी ठरली. सिद्धार्थ जवळ गेला. पक्ष्याला उचलण्याचा प्रयत्न करताना त्याच्या हाताला रक्त लागले. एक बाण त्या पक्ष्याच्या पंखात खोलवर घुसला होता. तो जखमी होता. घायाळ होता. सिद्धार्थने

कुशलतेने बाण काढला. त्याच्या जखमेवर झाड-पाला बांधून प्यायला पाणी आणि खायला घातले. अचानक त्याचा चुलत भाऊ धावत आला. त्याच्या हाती धनुष्यबाण होता. त्याने सिद्धार्थाकडे त्या पक्ष्याची मागणी केली. "ती माझी शिकार आहे, त्यावर माझा हक्क आहे." सिद्धार्थने नकार दिला. देवदत्त वाद घालू लागला. "तो पक्षी आकाशातून उडत होता. तो तुझाही नव्हता, माझाही नव्हता. मी बाणाने त्याला थपाडले. नियमानुसार त्यावर माझा हक्क आहे." यावर सिद्धार्थने सांगितले ते फार महत्त्वाचे होते. "हे पहा देवदत्त! ज्यांचे एकमेकांवर प्रेम असते ते एकत्र राहतात. जे शत्रुत्व करतात ते दूर राहतात. तू पक्ष्याचा जीव घ्यायचा प्रयत्न केला म्हणजे तुम्ही दोघे शत्रू आहात. मी त्याचा जीव वाचवला म्हणजे मी पक्ष्याचा मित्र झालो. पक्ष्याला मित्राची गरज असते. शत्रूची नसते." करुणा, दया, अहिंसा यांनाच जीवनात महत्त्वाचे स्थान दिले तर जीवनात सुख, शांती येते.

राजहंसाची जखम बरी झाल्यावर सिद्धार्थने त्याला दूर जंगलात इतक्या उंचावर सोडले की तेथे कोणा शिकार्याचा बाण त्याच्यापर्यंत कधीच पोहोचणार नव्हता.

नदीच्या पाणी वाटपाचा प्रश्न

राजा शुद्धोधनाने राजपुत्र सिद्धार्थला वेगवेगळ्या शास्त्रांचे शिक्षण देणारे शिक्षक नेमले होते. भाषा, व्याकरण, युद्धशास्त्र, राज्यशास्त्र असे अनेक विषय शिकत असताना चौकस बुद्धीमुळे सिद्धार्थ प्रश्नांचा भडिमार करे. त्याचे प्रश्नही आगळे वेगळे होते. तो विचारावयाचा, 'अहिंसा म्हणजे हत्या न करणे एवढेच की, दुसऱ्या जिवावर, प्राणीमात्रावर प्रेम करणे?' अहंकार, धनदौलत, संसार यांचा त्याग केल्याने सुख, शांती मिळते का?' अशा साऱ्याच प्रश्नांची उत्तरे शिक्षकाकडून त्याला मिळत नव्हती. एकदा त्याने पंडिताला विचारले, "हे पंडित, तुम्ही ईश्वर मानला का? त्याने हे जग का निर्माण केले?" केवळ लहर म्हणून? मग जगात निसर्गात सुरचना असते ती का? जगात दुःख कसे? असले प्रश्न ऐकून पंडित सल्बमितने राजा शुद्धोधनाला सांगितले की, "राजा, या बुद्धिमान राजपुत्राची चाल, विचार करण्याची पद्धत व्यवहारवादी आहे. कदाचित तो नास्तिकवादी बने."

राजाने राजपुत्र सिद्धार्थला बोलावून सांगितले की, "आपण ज्या कपिलवास्तू नगरात राहतो ती कपिलमुनीच्या वास्तव्याने पावन झाली आहे. कपिलमुनीनी जे तत्त्वचिंतन केले, त्याला सांख्य तत्त्वज्ञान म्हणतात नि ते नास्तिक म्हणजे मूर्तिपूजा, ईश्वर

या कल्पना न मानणारे होत. तुला जे विचार पटतील त्या मार्गाने जा. पण पहिले राज्य कसे करायचे, न्यायदान कसे करायचे. गोरगरीब जनतेचे जीवन सुरक्षित, सुखी कसे करायचे याकडे अधिक लक्ष द्या."

कपिलमुनी म्हणत की, "आत्म्याचा कोणी अनुभव घेत नाही. त्यामुळे आत्मा नाकारा. काल्पनिक आत्मा मानवी दुःख निवारण करू शकत नाही. दुःख निवारणाचा नवा मार्ग शोधा."

राजपुत्र सिद्धार्थला हा विचार स्वतःच्या जीवनात आव्हान वाटू लागले. मानवाचे, समाजाचे दुःख कसे घालवता येईल, हा विचार हे चिंतन त्याच्या मनाच्या सखोल भागी सतत जिवंत राहिले. सिद्धार्थच्या लक्षात आले की, बालपणी ज्ञानासाठी संघर्ष, तारुण्यात अर्थार्जनासाठी सिद्धांत, वृद्धापकाळी आजाराशी संघर्ष आणि शेवटी जगण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. या संघर्षांचा परिणाम म्हणजे दुःख भोगावे लागते. त्यासाठी नशिबाला दोष देण्यासाठी योग्यरीतीने जीवन जगायला, विचार करायला हवा. असा व्यवहारवादी दृष्टिकोन तरुण राजपुत्राने बाळगला होता.

त्यावेळच्या पद्धतीने सिद्धार्थने अनेक कला हस्तगत केल्या. त्याला धनुष्यबाण, तलवार, भालाफेक, अश्वारोहण यात प्रावीण्य मिळवावे लागले. युद्ध हा क्षत्रियांचा धर्म असतो हे राजपुत्राला

कळले. परंतु युद्धात एका माणसाने दुसऱ्याला ठार करणे हा कसला धर्म? असा प्रश्न त्याला भेडसवायचा. राज्याच्या संरक्षणासाठी युद्ध करावे लागत असले तरी शेजाऱ्यावर प्रेम करता आले तर हिंसा टळू शकेल असेही त्याला वाटायचे.

शाक्य संघ

संघ हा शब्द गौतम बुद्धांच्या वेळी प्रचलित होता. शाक्य जमातीच्या संघात वीस वर्षांचा तरुण सदस्य बने. संघाचे संधागार (सभागृह) कपिलवस्तू राजधानीत होते. राजपुत्रालाही सभासद व्हावे लागे. त्यासाठी साऱ्यांची संमती लागे. सभासद कर्तव्ये पाळतो की नाही हे पाहिले जाई. त्याला नियमबाह्य वर्तनास शिक्षाही असे.

आता सिद्धार्थ २८ वर्षांचा झाला होता. कोलिम आणि शाक्य या दोन राज्यांतून रोहिणी नदी वाहते. शेतीसाठी उन्हाळ्यात पाणी कमी पडे. त्यावरून दोन जमातीत वाद निर्माण होत. काही वेळा ते पराकोटीला जात. संघर्षाला हिंसाचाराचे गालबोट लागे. सिद्धार्थपुढे हा सामाजिक पाणीवाटप प्रश्न ही मोठी समस्या होती.

जीवनात अतिरेक टाळा

सिद्धार्थपेक्षा वयाने पंचवीस वर्षे ज्येष्ठ असणारा, क्षत्रिय कुलात जन्मलेला, वैशाली नगरातला महावीर या तरुणाने श्रमण

परंपरेची दीक्षा घेतली होती. विरक्त जीवनामध्ये वैयक्तिक आणि सामाजिक दुःख निवारण्याचा मार्ग सापडतो, अशी धार्मिक भावना त्यावेळी रूढ होती. सिद्धार्थलाही वाटले की, आपण सर्व भौतिक चंगळवादी जीवनशैलीचा त्याग करावा आणि दुःख निवारणाचा नवा मार्ग शोधावा.

त्यावेळी प्रचलित असणारी धार्मिक कर्मकांडे म्हणजे मूर्तिपूजा, यज्ञयाग, पशुबळी, मानव बळी या सामाजिक रूढी परंपरेविरुद्ध सिद्धार्थने बंड पुकारले. स्वर्ग या काल्पनिक जगातील सुखाचे आमीष आणि नरक या जगातील कठोर शिक्षा यांची भीती पुजारी वर्गाने समाजात पसरविली होती, त्या महावीर किंवा सिद्धार्थ दोघांनाही मान्य नव्हत्या. मोक्ष मिळावा असे ब्राह्मणवर्ग सांगायचा, पण मोक्ष किंवा मुक्ती म्हणजे पळून जाणे हे सिद्धार्थला मान्य नव्हते. अज्ञानापासून मुक्त व्हायला हवे, ज्ञानी बनायला हवे असा ध्यास त्यांना लागला. त्यावेळच्या प्रथेप्रमाणे सिद्धार्थचा विवाह झाला, त्याला एक मुलगा झाला. पुढे तोच कपिलवास्तूनगरीचा राजा बनणार होता, पण हे सारे मोह सोडून सिद्धार्थने महावीरप्रमाणे विरक्त जीवन स्वीकारले.

राजवैभवाचा, सुखवस्तू जीवनाचा त्याग केल्याने तो असंग्रही बनला होता. हेमंत ऋतू होता. त्याच्या अंगावर पुरेसे कपडेही नव्हते. त्यामुळे कडाक्याची थंडी सहन होत नव्हती. यापूर्वी त्याला

अशी सवय नव्हती. त्याने ब्रह्मचर्य, अहिंसा, सत्यवचन, मौन अशा गुणांची वाढ केली. आपण वायफळ, निरर्थक बोलण्यात किती मौलिक वेळ खर्च करतो, हे त्याला समजून चुकले. आसक्तीचे बंध आता त्याला बांधू शकत नव्हते. क्रोध, मान-सन्मान, लोभ या मानवी मनातील ज्वालाच असतात. त्या हळूहळू शांत होत निघाल्या. त्याचे मन हळूहळू शांत बनले. अशी शांती त्याला राजवाड्यातही लाभली नव्हती. सिद्धार्थ आता जीवनाकडे अधिक पारदर्शक पद्धतीने पाहू शकत नव्हता. त्याला भोवतीचे वृक्ष, निसर्ग, झरे, ओढे, नद्या सजीव वाटत होते. साऱ्या निसर्गातच खरा ईश्वर, खरे चैतन्य त्याला दिसत होते. प्रत्येक चराचरात त्याला एकत्व दिसत होते. समानता दिसत होती. सगळीकडे समतेचे राज्य होते.

सिद्धार्थच्या मानसिक अवस्थेतही चांगला बदल झाला होता. अहिंसा आणि चारित्र्यसंपन्नता हे गुण त्याने आचरणात आणले होते. त्यामुळे त्याची साऱ्यांशी मैत्री, स्नेह होता. कोणाशीही वैरत्व नाही अशा विचारामुळे त्याचा मार्ग सरळ बनला होता. शांतीचा बनला होता. त्यासाठी आहार-विहार यात त्याने बदल केला. प्रारंभी त्याची अशी समजूत होती की, कठोर उपवास केल्याने चित्तवृत्तीत बदल होतो.

त्याने कठोर उपवास सुरू केले. तो अतिशय कृश बनला.

त्याचे पोट पाठीला चिकटले. हाता-पायाचा अस्थिपंजर बनला. एखाद्या चंद्रमौळी झोपडीच्या छताच्या काड्याप्रमाणे त्याच्या छातीच्या बरगड्या दिसत होत्या. डोळे खोबणीत इतके खोल गेले होते की, पाण्यात नक्षत्रांचे प्रतिबिंब पडावे तसे खोल खोल दिसत होते. पुढे त्याच्या लक्षात आले की, शरीर दुर्बल केले म्हणून ज्ञानाचा साक्षात्कार होत नाही. हा एक अतिरेकी मार्ग होय. त्याचाही त्याग करायला हवा.

दृष्टीवरही त्याचा चांगला संयम आला होता. चालताना तो इकडे-तिकडे पहात नव्हता. पाठीमागेही पहात नव्हता. कोणी बोलावले, गप्पांसाठी थांबवले तरी तो थांबत नव्हता. भूतकाळाकडे नि न आलेल्या भविष्याकडे पाहण्याची त्याला गरज वाटत नाही. तो म्हणत होता वर्तमानाकडे लक्ष्य द्या. वर्तमान घडवा म्हणजे तुमचा भविष्यकाळ आपोआप घडेल.

आंतरिक संघर्ष

सिद्धार्थने विविध पद्धतीच्या धार्मिक उपासना करून पाहिल्या. त्याने मूर्तिपूजा करून पाहिली. मंत्र-तंत्र करून पाहिले. रात्रंदिन जप, ध्यान केले, अन्नत्याग केला, फक्त फलाहार करून पाहिला. वैदिक परंपरेत, सनातनी धर्माच्या मार्गाने जाऊन पाहिले, पण त्याला जे ज्ञान हवे होते ते काही साध्य झाले नाही.

त्याची कठोर तपस्या त्या भागातले इतर काही तरुण साधू पहात होते. सिद्धार्थची जिद्द, कष्ट घेण्याची तयारी, प्रयोगशीलता पाहून ते थक्क झाले. त्याचे सहकारी मित्र म्हणून नव्हे तर आता त्यांचा आदर्श म्हणजे सिद्धार्थ बनला होता. त्याची ध्यान-धारणा चालू असताना हे पाच मित्र त्याची काळजी घेत, सेवा करीत. त्यात कौंडाना, भदिया, बापा, महानाम आणि असाजी हे ते पाच ब्राह्मणपुत्र होते.

आता सिद्धार्थने जैन श्रमणाप्रमाणे शरीराला कष्ट देणे सुरू केले. त्याने कडक उपवास सुरू केले. तो खूप अशक्त बनला. कृश झाला. त्याचा हाडाचा सापळा फक्त राहिला. पोट पाठीला चिकटले. पाण्यात नक्षत्राचे प्रतिबिंब पडावे व नक्षत्रे खोल खोल दिसावीत तसे त्याचे डोळे आत आत गेले. डोक्यावर हात लावला तर केसांचा पुंजका हाती येई. तो निरंजना नदीकाठी स्नानाला गेला तर तो धडपडत नदीत पडे. वहात जाई वर काठावर येण्याइतपत त्याच्या अंगात त्राण उरले नव्हते.

तो स्नान करून कसाबसा काठावर आला. त्याच्या अंगावरची वस्त्रे फाटून चिंध्या झाली होती. जवळच एक काटेरी झुडुपावर पांढरे वस्त्र अडकले होते ते त्याने अंगाभोवती गुंडाळले. ते वस्त्र जवळच्या स्मशानभूमीतून वाऱ्याने उडत येऊन झुडुपात अडकले होते. आदल्या संध्याकाळी स्मशानात एक प्रेत झाकून आणलेले ते वस्त्र होते.

ती अमावस्येची रात्र होती. दुसऱ्या दिवशी प्रसन्न मुद्रेने पिंपळाच्या वृक्षाखाली सिद्धार्थ ध्यानाला बसला होता. तो अशक्त बनला होता, पण त्याच्या चेहऱ्यावर दैव तेज विलसत होते. जणू एखादा देवच पृथ्वीवर अवतरला आहे.

काही लोकांनी सिद्धार्थला ओळखले नि राजा शुद्धोधनला जाऊन सांगितले की, “तुझा पुत्र राजपुत्र सिद्धार्थ निरंजना नदीकाठी पिंपळवृक्षाखाली मरून पडला आहे.” यावर ठामपणे राजाने सांगितले, “ते शक्य नाही. कारण त्याला ज्ञानप्राप्ती झाल्याखेरीज तो प्राण सोडणार नाही.”

सिद्धार्थच्या जीवनचरित्रकारांनी त्याच्या मनात येत असणाऱ्या संघर्षाला ‘मार’ राक्षसाचे रूप दिले. पुढे जातककथेत म्हटले आहे, मार आणि त्याच्या मुली या राजपुत्राला ज्ञानप्राप्तीपासून परावृत्त करण्याचा जोरदार प्रयत्न करू लागल्या. या मुली म्हणजे “काम, क्रोध, मद, मोह, मत्सर.” सिद्धार्थने या आंतरिक शत्रूवर विजय मिळविला. आशा-निराशा यात मन दोलायमान झाले. पूर्वीचे मार्ग खरे की खोटे? मनावर विसंबून रहावे का आंतरिक प्रेरणेचे एकावे?

या चिंतनातून सिद्धार्थला उमगले की कोणताही अतिरेकी एका टोकाचा धार्मिक मार्ग योग्य नाही. शरीराला कष्ट देऊन काही साध्य होणार नाही. कर्मकांड, उपासतपास, मूर्तिपूजा,

स्वर्गाची लालूच, नरकाची भीती दोन्हीही सोडायला हवे. शरीर निरोगी, सशक्त ठेवले तर मनही सशक्त ताब्यात ठेवता येते.

या दरम्यान उरूवेला या नजीकच्या गावच्या सरदाराच्या कन्येने वनदेवतेला नवस बोलला होता. मला जर प्रथम पुत्र झाला तर देवतेला सोन्याच्या वाटीतून खीर अर्पण करेन, प्रसादाचे ताट अर्पण करेन. तिला पुत्ररत्न झाले. नवस फेडण्यासाठी तिने दासीला जंगलात पाठवले व वनदेवतेचे दर्शन होते का पहा म्हणून आज्ञा केली.

ती दासी फिरत असताना तिने पिंपळवृक्षाखाली बसलेला तेजःपुंज मुनी पाहिला. तिला ती वनदेवताच वाटली. तिने पळत येऊन सुजाताला ही शुभवार्ता सांगितली. मग त्या दोघी नवस फेडण्यासाठी वनात पोहोचल्या.

ज्ञानप्राप्ती झाली

एके समयी सिद्धार्थ अश्वत्थवृक्षाखाली ध्यान करीत असताना दूर अंतरावरून काही स्त्रिया शेतातून गात चालल्या होत्या. त्यांच्या गायनाचा आशय असा होता की, 'सतार फार उंच लावू नका व फार नीचही लावू नका. तर मध्य लावून वाजवा म्हणजे आपणाला श्रोत्यांची मने सहज जिंकता येतील. सतारीची तार फार ताणल्यास ती तुटते आणि ती फार ढिली ठेवल्यास तिचा

आवाज मंद होऊन तिची मनोहरता नष्ट होते.' सिद्धार्थच्या कानी हा संवाद पडला. त्याच्या दृष्टीने तो दैवी संदेशच होता. आपली दृष्टी उघडून तो त्या स्त्रियांकडे पहात म्हणाला, 'कधी कधी आपणास अडाणी, खेडूत समजणाऱ्या लोकांकडूनही बोध प्राप्त होतो. माझेच पहा, मी कठोर तपस्येने शरीर-मनाची तार इतकी ताणली होती की ती तुटली जाण्याची म्हणजे माझा मृत्यूही झाला असता. माझे डोळे, कान, त्वचा, शरीर, वाचा सारेच अतिदुर्बल झाले, अशा साधनाद्वारे ज्ञानप्राप्ती होणे संभवत नाही. असे चिंतन चालले असतानाच सुजाता आपल्या दासीला घेऊन वनात आपला पुत्रप्राप्तीसाठी वनदेवतेला बोललेला नवस फेडण्यासाठी आली.

मी कोणी देवता नाही

सुजाताना ते तेजःपुंज रूप पाहिले. साक्षात् वनदेवता प्रगटली असे तिला वाटले. त्यांना साष्टांग नमस्कार घालून तिने आणलेला गोड प्रसाद सिद्धार्थच्या हातावर ठेवला. सिद्धार्थने तो खाल्ला. आपण अर्पण केलेला प्रसाद साक्षात् देव खातो हे पाहून सुजाताने आणखी प्रसाद दिला व पाणी दिले. थोड्या वेळाने सिद्धार्थला बोलण्याचे थोड बळ आले. कठोर उपवासाने बोलायलाही ताकद उरली नव्हती. थोड्या वेळाने सिद्धार्थने तिला विचारले, 'तू मला कशासाठी खाऊ घालीत आहे?'

यावर सुजाताने स्पष्ट केले की, 'मला पुत्र झाला की वनदेवतेला मिष्टान्नाचे भोजन घालीन असा नवस बोलले होते. त्या नवसाला पावून देवाने मला हा पुत्र दिला आहे.' असे म्हणून तिने आपला पुत्र सिद्धार्थच्या चरणी ठेवला. त्यांनी त्या बाळाला डोक्यावर हात ठेवून आशीर्वाद दिला.

सिद्धार्थने तिला सांगितले, 'हे माते! मी काही देव नाही. मी तुझ्यासारखाच मनुष्यजातीचा आहे. मानवी जीवन किती कष्टाचे आहे, दुःखाने भरलेले आहे हे तूही जाणतेस. यातून काही मार्ग काढता येईल का, याचा मी शोध घेत आहे. पूर्वाश्रमीचा मी राजपुत्र आहे.' सुजाता आपण धर्माचरण कसे करतो ते सविस्तर सांगते. ते ऐकून सिद्धार्थ म्हणतात, 'तुला तुझे कर्तव्य चांगले समजते. ते धर्माचरणच आहे. तुझे साधे व सरळ भाषण बोधाने भरलेले आहे. बड्या-बड्या शहाण्यांनाही ते कळत नाही. सुजाता आशीर्वाद घेऊन निघून गेली.

सिद्धार्थ (उरूवेला) सध्याची बोधगया येथे आणखी काही दिवस राहतात. देहदंडाने काही साध्य होत नाही हे त्यांना पटले. पचुनरपि तो नगरातून भिक्षा मागून शरीरास जपू लागला.

निरंजन नदीच्या काठी तो एकांतात तासन् तास बसून संसारातील दुःखाची कारणे कोणती याचे पुनःपुन्हा मनन करू

लागला. एके दिवशी अश्वत्थवृक्षाखाली बसून धर्मचिंतन करता करता त्यांना धर्मविवेक झाला. वास्तविक रहस्याचा बोध होऊन चित्ताची अस्वस्थता नाहीशी झाली. ज्ञानाचा साक्षात्कार झाला. त्याचा अज्ञान अंधकार निघून गेला. इतकी वर्षे ज्याचा शोध घेत होतो तो लागला. त्यात यश लाभलं. त्यामुळे त्यांना परम शांती, परम आनंद झाला. यापुढे संसारदुःखाने पोळलेल्या बहुजनांच्या कल्याणासाठी काम करावे, अशी जीवनाची दिशाही पक्की झाली.

ज्या वृक्षाखाली ज्ञानप्राप्ती झाली, त्याला बोधीवृक्ष, शाक्य राजपुत्र सिद्धार्थला यापुढे सिद्धार्थ गौतमबुद्ध म्हणून ओळखू लागले.

बिहार राज्यात वाराणसी (काशी) जवळ बुद्धगया आहे तेथे हा बोधीवृक्ष आहे. त्याची शाखा श्रीलंकेत अनुराधापूर या शहरात इ. स.ना पूर्वी तिसऱ्या शतकात लावली तो वृक्ष आजही जिवंत आहे.

दरोडेखोर साधू बनला

वैदिक काळाच्या शेवटच्या पर्वांमध्ये लोखंड धातूचा वापर सुरू झाला. त्याचा शेती अवजारे आणि इतर शस्त्रांच्या वापराने एक सामाजिक क्रांतीच चालू झाली. त्या विकासामुळे समाजात गुणात्मक परिवर्तन आले. गंगा-यमुनेच्या काठावरची सुपीक जमीन, मुबलक पाणी, भरपूर पशुधन यामुळे विकास झपाट्याने

सुरू झाला. खेडोपाडी शेती उपकरणांच्या वापराने शेतात धनधान्ये विपुल प्रमाणात, गरजेपेक्षा अधिक निर्माण होऊ लागले. या दरम्यान बुद्धांच्या विचारसरणीला पोषक वातावरण निर्माण झाले होते. दूरपर्यंत व्यापार वाढला होता. चंगळवादही वाढला. वेश्यावृत्ती, मादक द्रव्याचे सेवन हे प्रकारही खेडुतांत वाढले नि पशू-पक्ष्यांची हत्या वाढली. गौतम बुद्ध खेड्या-पाड्यातून वावरत होते. फिरत होते. समाजातील विविध स्वरूपातील दुःखे त्यांना चांगलीच परिचित होती. त्याकाळात सहा महानगरे प्रसिद्ध होती. चंपा, राजगृह, श्रापस्ती, कोशाम्बी, साकेत आणि वाराणसी (काशी) बुद्ध परिनिर्वाणापूर्वी पाटलीपुत्र (म्हणजे सध्याचे पटना) गेले होते. तेव्हा बिंबिसार राजाचा पुत्र अजातशत्रू पाटलीपुत्र शहराची तटबंदी बांधत होता. वर्जीच्या आक्रमणापासून बचाव करण्यासाठी किल्ल्याचे बांधकाम सुरू होते. त्यानंतरच्या काळात पाटलीपुत्राला राजधानीचा दर्जा प्राप्त झाला नि पुढे चंद्रगुप्त सम्राटाच्या काळात त्याचा विकास झाला.

दरम्यानच्या काळात गौतम बुद्धांनी, महावीरांनी देशातील पशुधन वाचवण्यासाठी अहिंसेचा पुरस्कार केला. यज्ञामध्ये मानव, पशू यांना बळी दिले जाई म्हणून यज्ञासारख्या कर्मकांडापासून सम्राट, राजे नि जनतेला परावृत्त केले. हे सामाजिक परिवर्तन एक दिवसात निर्माण झालेले नाही. ख्रिस्तपूर्व काळापासून

ख्रिस्तानंतरच्या काळातही अहिंसेचा संदेश जगात प्रभावी ठरला नि तो आजही प्रभावी आहे.

सम्राट बिंबिसार बुद्धापेक्षा पाच वर्षांनी लहान होता. वयाच्या १५ व्या वर्षी तो राजा बनला. ३२ वर्षे तो बुद्धांचा शिष्य म्हणून राहिला. वयाच्या ६७ व्या वर्षी त्याचे निधन झाले. त्याचा पुत्र अजातशत्रूने ३२ वर्षे राज्य केले. बुद्धांच्या महानिर्वाणानंतर २४ वर्षांनी त्याचे निधन झाले. अजातशत्रूचे निधन आणि चंद्रगुप्त मौर्याचा राज्याभिषेक यांच्या मधल्या काळात राजगृह आणि पाटलीपुत्र या दोन्ही ठिकाणी राजधानी होत्या. चंद्रगुप्तने ख्रि.पूर्व ३१७ मध्ये सम्राट काळाशोकला राजसिंहासनावरून खाली खेचले. मौर्यांचे पूर्वाधिकारी नंद घराण्याचा काळ १०० वर्षांचा वर्णिला आहे.

या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर गौतम बुद्धांचा काळ मोठ्या युद्धांचा नव्हता. रोहिणी नदीच्या पाणीवाटपासारखे प्रश्न होते, तर अंगुलीमालसारखे दरोडेखोरांचे उपद्रव समाजाला होते; पण संगीत, नृत्य, शिल्प अशा कलांचाही विकास होत होता.

अंगुलीमाल

चालत चालत बुद्ध या गावाहून त्या गावी जात. वाटेत काही जंगलांचाही भाग असे. एका जंगलातून जात असताना वरच्या

बाजूने आवाज आला, “हे श्रमणा, थांब. पुढे जाऊ नको.” बुद्धांनी ऐकले. पण ते चालतच राहिले. एक दरोडेखोर त्यांच्या समोर उभा राहिला. त्याच्या गळ्यात अनेक मानवी अंगठे माळेत गुंफले होते. तितक्या लोकांची हत्या त्याने केली होती. तो बुद्धांना म्हणाला, “हे श्रमणा! मी तुला थांब म्हटले पण तू थांबला नाहीस!” यावर बुद्धांनी सांगितले, “मी तर केव्हाच थांबलो आहे. आता तुझी वेळ आहे.” आपल्या नजरेला नजर भिडवणारा हा साधू उलट बोलतो, म्हणजे त्याचा अर्थ काय?

बुद्ध सांगतात, “मी हिंसा थांबवली आहे. आता तुझी वेळ आहे.”

तो दरोडेखोर क्षणभर चमकतो आणि विचारतो, “हे श्रमणा, तू गौतम बुद्ध तर नव्हेस?”

बुद्धांनी होकार दिला. अंगुलीमालाने त्यांच्या पायावर लोटांगण घातले. “माझ्या पापांना क्षमा करा. मला उपदेश करा.”

पुढे त्याचे जीवनच परिवर्तित झाले. दरोडेखोराचा साधू बनला.

बहुजन हिताय बहुजन सुखाय

आता त्याने आपला दिनक्रम बदलला. दररोज तो निरंजना नदीकाठी स्नान करी. गावात भिक्षा मागून अन्नग्रहण करी. धर्मग्रंथ

सांगतात किंवा कोणी साधू महात्मा सांगतो म्हणून त्यानुसार वागायचे त्याने नाकारले. स्वतःच शोध घ्यायचा, विचार करायचा. भावनापासून पळून जाण्याचा प्रयत्न त्याने सोडून दिला. वासना-विकाराशी संघर्षही थांबवला. आंतरिक आणि बाह्य जीवनाकडे पाहण्याचा त्याचा दृष्टिकोनच बदलला.

इकडे त्याच्या पाच ब्राह्मण सहकारी तपस्व्यांनी त्याला अन्नग्रहण करताना पाहिले. त्याची प्रकृती सुधारलेली पाहिली. हे पाहून त्यांच्या कपाळाला आठ्या पडल्या. कोंडानाने इतर चार सहकाऱ्यांना सांगितले, “शाक्यमुनी सिद्धार्थ पदभ्रष्ट झाला. त्याने वैराग्याचा त्याग केला. मोक्षमार्ग वाटेतच सोडला. आपण त्याची संगत सोडून दूर वाराणसीला निघून जाऊ.” याप्रमाणे ते निघून गेले.

या कष्टमय जीवनाचा संपूर्णच त्याग करून पुन्हा आपल्या नगरीत, राजवाड्यात जाऊन ऐश्वर्यसंपन्न जीवनाचा उपभोग घेणे सिद्धार्थाला काहीच अवघड नव्हते. पण त्याने तो मोह टाळला. तत्त्वबोध करून मनुष्यजातीच्या कल्याणाचा मार्ग शोधावा, असा सत्संकल्प त्याने केला. माझे जे बांधव जे अविद्येच्या अंधारात वावरतात त्यांना ज्ञानाचा प्रकाश कोण दाखवेल? उरलेले आयुष्य ‘बहुजन हिताय । बहुजन सुखाय ॥ व्यतीत करण्याचे त्याने ठरवले.

आपले पाच सहकारी सोडून गेले. त्यांचा गैरसमज झाला याचे सिद्धार्थला वाईट वाटले, पण त्याने त्यांना रोखलेही नाही. जीवनात जे येते ते सहजतेने कसे घ्यायचे, हे त्याला समजले होते.

एके दिवशी सुजाताने खीर दिलेली सुवर्णाची वाटी निरंजना नदीत फेकून तो म्हणाला, “जर मला ज्ञानप्राप्ती होणार असेल तर हे पात्र प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने जाऊ दे !”

खरोखरच पात्र प्रवाहाच्या विरुद्ध वाहत गेले. सिद्धार्थने त्याचा अर्थ काढला की, “रूढ धर्म प्रवाहाविरुद्ध दिशेने त्याला समाजाला प्रबोधन करावे लागणार. मूर्तीपूजा, यज्ञमार्ग, बळी देणे, हिंसाचार याविरुद्ध त्याला उपदेश करावा लागणार. आता त्याच्यात जागृतीची पहाट झाली होती. जंगल, नदी, पक्षी, पशू, लाखो जीवमात्र हे त्याचे सखेसोबती बनले होते. त्याला काही स्वप्नदृष्टांत झाले. अंतरंगाच्या खोल खोल गुंफेत त्याने प्रवेश केला होता. त्याला जणू विश्वरूप दर्शन झाले होते. ती एक प्रचंड जागृतावस्था होती. त्याची जाणीव फक्त राजपुत्र सिद्धार्थ याचे शरीर व मनापुरती अवलंबून नव्हती. त्याच्या पेशीपेशीत ज्ञानामृत भरले होते.

अज्ञानच साऱ्या दुःखाचे मूळ कारण आहे याचा त्याला साक्षात्कार झाला. दुःख निवारण्याची गुरुकिल्ली सापडली. त्याला

अज्ञानी जनांची करुणा आली. जगामध्ये दुःख आहे आणि ते कसे नाहीसे करून मानवजातीला कसे सुखी करावे, हे गूढ कोडे त्या दिवशी त्याला सुटले.

हा एक दिवसाचा अनुभव नव्हता. त्याने सलग चार आठवडे ध्यान केले. चार पायऱ्यांमध्ये त्याला ज्ञानप्राप्ती झाली. दुःख नाहीसे करण्याचे उत्तर होते सम्यक संबोधी (खरी ज्ञानप्राप्ती)

ती पौर्णिमेची रात्र होती. त्यापुढे तिला बुद्धजीवनात अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले. पहाट झाली. ती ज्ञानाच्या प्रकाशाने उजळली होती. म्हणून यापुढे त्याला बुद्धत्व प्राप्त झाले म्हणून ‘बुद्ध’ म्हणू लागले आणि ज्या वृक्षाखाली ज्ञान प्राप्त झाले तो बोधीवृक्ष.

बुद्धानी तेथल्या लोकांचा निरोप घेतला. आपल्या पाच तपस्वी सहकाऱ्यांचा मागोवा काढत तो मृगवनाकडे (सारनाथकडे) निघाला. हे अंतर सहाशे मैलांचे आहे. सारनाथ काशीजवळ आहे. आपल्याला जे ज्ञान प्राप्त झाले ते त्या सहकाऱ्यांना सांगावे असे त्याला वाटले; पण ते कसे स्वागत करणार, हे कोणास माहीत !

मध्यम मार्ग स्वीकारावा

ज्ञानप्राप्ती झाली तेव्हा बुद्धांचे वय ३५ वर्षांचे होते. घर, संसार, राजवैभवाचा त्याग केला तेव्हा वय २८ होते. गेल्या सात वर्षांच्या कठोर तपश्चर्येनंतर मिळालेले ज्ञान कोणाला सांगावे? असा प्रश्न त्यांच्यापुढे पडला. बालके, स्त्रिया अज्ञानी होत्या. तरुणांना त्याची गरज वाटत नव्हती. ते सुखोपभोगात दंग होते. वृद्धांना मरणाचे वेध लागलेले, आजारांनी ग्रासलेले. आपण शोधून काढलेला निर्वाण मार्ग सत्य असून त्याचे अनुसरण इतर जनांनी केले असता त्यांनाही आपल्यासारखी शांती प्राप्त होईल आणि निर्वाण प्राप्त होईल, असे त्यांना मनापासून वाटले. म्हणून केवळ जनहितबुद्धीने स्वमताचा प्रचार करण्यास प्रवृत्त झाला.

बुद्धांना वाटले की, पूर्वी अरारू आणि उद्रक या ज्येष्ठ तपस्व्यांनी आपणाला मार्गदर्शन केले होते, त्यांना आपण हा नवा मोक्ष मार्ग निवेदन करावा पण वाटेत समजले की ते दोघेही मरण पावले होते. मग बुद्ध त्या जुन्या पाच सहकाऱ्यांना शोधत मृगवनात आले (सध्याचे सारनाथ). त्यांना येताना लांबून पाहून ते आपापसात बोलू लागले, “तो पहा, धर्ममार्गात भ्रष्ट झालेला, धर्मशोध सोडून, आहार-विहार घेणारा येत आहे. त्याचा मान ठेवू नये. तो आला तर उभे राहू नये किंवा सेवा करू नये. इतकेच नव्हे, तर बसण्यासाठी आसनही देऊ नये.”

पण बुद्ध जवळ येताच ते दिपून गेले आणि सर्व बेत विसरले. त्याचा त्यांनी आदरसत्कार केला. खुशाली विचारल्यावर बुद्धाने त्यांना सांगितले, “हे तपस्वी मित्रांनो, मला नवा ज्ञानमार्ग सापडला आहे. तुमची इच्छा असेल तर सांगतो.” यावर त्यांनी शंका व्यक्त केली की, तू कठोर तप सोडून दिलेस मग तुला धर्मज्ञान प्राप्त कसे होईल? यावर बुद्धांचे सत्यवचन पाहून त्यांनी श्रवण केले. त्याचा बोध त्या तपस्व्यांनाच नव्हे, तर साऱ्या मानवजातीला उपयुक्त होता. बुद्धांनी पुढीलप्रमाणे जे पहिले प्रवचन दिले त्याला धम्मचक्र प्रवर्तन म्हणतात.

बुद्ध म्हणाले, “जर तुम्हाला धर्मशील व्हायचे असेल, तर दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींपासून दूर रहावे. विषयासक्त होऊ नये. त्यामुळे नीचता व हीनता प्राप्त होते.” जीवनात अतिरेक टाळावा. सारे सुखोपभोग असार आहेत. त्याच्या मागे धावू नये. धर्मसिद्धीसाठी देहदंडन करू नये. त्यामुळे चित्तवृत्ती उदास बनतात. ज्ञानाच्या मार्गाच्या आठ पायऱ्या आहेत. तो अष्टविध मार्ग होय. तो पुढीलप्रमाणे -

योग्य विश्वास, योग्य संकल्प, योग्य भाषण, योग्य आचरण, योग्य जीवित क्रम, योग्य प्रयत्न, योग्य विचार आणि योग्य एकाग्रता.

आसक्ती हे दुःखाचे मूळ कारण आहे. ज्या विषयी आपल्या चित्तात प्रेम वसते, त्याचा वियोग घडल्याने आपले चित्त उद्विग्न होते. ज्याची आपण लालसा धरितो, ते प्राप्त झाले नाही तर आपले चित्त दुःखी-कष्टी बनते. ती सर्व विपत्तीची कारणे होत.

आता ही विपत्ती कशी उत्पन्न होते ते बुद्धांनी सांगितले. 'विषयोपभोगाविषयीची लालसा आणि वासना याच्यामुळे या पाशात प्राणी गुरफटला जातो. विषयोपभोग तृष्णा, जीवित तृष्णा आणि अधिकार तृष्णा यामुळे हा संसार प्रिय वाटतो.'

आता या संकटाचा नाश कसा करावा; हेही बुद्धांनी सांगितले. 'वासनेचे निर्मूलन पूर्णपणे केल्याने तृष्णा, आसक्ती नाहीशी होते. त्यामुळे वासना त्यागाचा सतत प्रयत्न करावा. तिला चित्तात थाराच देऊ नये. त्यामुळे वासना क्षय होईल. साहजिकच तिच्या विपत्तीचाही नाश होतो.'

असे सांगून बुद्धांनी त्या पाच मित्रांना सांगितले, या ज्ञानामुळे माझी विवेकशक्ती, माझी प्रज्ञा, माझी अंतर्ज्ञान शक्ती, माझे ज्ञाननेत्र विकास पावले आणि उज्वल झाले आहेत.

दुःख आहे, त्याला कारण आहे. ते काढून टाकले की दुःखापासून मुक्त होता येते. त्यासाठी अष्टांग मार्गाचा अवलंब करावा. गौतम बुद्धांच्या धर्ममार्गाचे हे साधे-सोपे विवेचन आहे.

बुद्धघोष या त्यावेळच्या बुद्धानुयायाने याची नोंद ठेवली. यालाच चार आर्य सत्य म्हणतात.

पाखरा कधी येईल परतुनी

गौतम बुद्धांचा प्रथम प्रवचनाद्वारे धर्मबोध झाल्यावर तो धर्मबोध ऐकून त्या पाच तपस्वी मित्रांना आनंद झाला. त्यांच्या चित्तवृत्ती प्रसन्न झाल्या. या उपदेशाप्रमाणे आपण जर वाटचाल केली तर सत्यधर्माची प्राप्ती निश्चित होईल, अशी श्रद्धा निर्माण झाली. तरी पण मानवी मन फार संशयी असते. त्यानुसार त्या पाच मित्रांनी गौतम बुद्धांवर प्रश्नांचा भडिमार केला. त्याने न रागावता, न कंटाळता त्यांचे सत्यवचनाने शंकासमाधान केले. त्या पाच महंतांपैकी कौंडिन्याने बुद्धांचे शिष्यत्व स्वीकारले. म्हणून त्याला प्रथम बुद्धधर्मियांचा, प्रथम बुद्धशिष्याचा मान प्राप्त झाला. त्याला बुद्ध काय म्हणाले हे नीट समजले. त्याला बौद्धपर्याय 'आज्ञात कौंडिन्य' असेही म्हणतात.

आम्ही कठोर तपश्चर्या करू नये तर काय करावे? असा एका तपस्व्याने प्रश्न उपस्थित केला. तेव्हा बुद्धाने सांगितले, 'केवळ मांसाहार सोडल्याने, दिगंबर वृत्ती धारण केल्यामुळे, जटा वाढवल्याने, मुंडन केल्यामुळे, भगवी कफनी घातल्याने, राख-माती अंगाला फासल्याने, पंचाग्निसाधन केल्याने (नागबळी,

कालसर्प असली कर्मकांडे) चित्त निर्मळ होईल, असे कदापिही कोणी समजू नये. त्याची अविद्या आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या मोहापासून दूर राहायला हवे.

ब्राह्मणांना दान दिले आणि दक्षिणा दिली म्हणून पापातून सुटका होईल, स्वर्ग प्राप्त होईल हे भ्रम आहेत, ते सोडायला हवेत.

मग दुसऱ्या तपस्व्याने बुद्धांना विचारले, अमंगलत्व कशामुळे येते? यावर गौतम बुद्धांनी सांगितले, "परनिंदा, सत्तेचा, संपत्तीचा माज येणे, मत्सर, आत्मस्तुती, मोह, क्रोध, दुर्बुद्धी, दुराग्रह, अमर्याद खान-पान इत्यादींमुळे अमंगलत्व येते. केवळ मांसाहार केल्यामुळे ते येते, असे कोणी समजू नये." तेव्हा दोन्ही अतिरेकी मार्ग सोडा आणि मध्यम मार्ग आचरणात आणा.

दीप कधी पाण्याच्या मदतीने पेटेल काय? कुजून किंवा सडून गेलेल्या इंधनाने अग्नी पेटेल काय? त्याप्रमाणे देहदंडन करून ज्ञानदीप पेटणार नाही. वासनामुक्त होण्यासाठी अहंभाव निमावा लागतो. कमलपुष्पाप्रमाणे निर्लेप बना; पण हे विसरू नका की, सर्व प्रकारची विषयासक्ती तुम्हाला दुर्बल बनवते. अमर्याद सुखोपभोग आणि निस्सीम देहदंड माझ्या मते हे दोन्ही मार्ग निषिद्ध आहेत.

घरी परतण्याचा आग्रह

काशी नरेशाकडून राजा शुद्धोधन यांना समजले की, त्यांचा राजपुत्र सिद्धार्थ सध्या काशीजवळच्या सारनाथला (मृगवनात) आहे. एक विश्वासू मंत्री आणि एक ब्राह्मण पुजाऱ्याला राजाने काशीला पाठवले. 'सिद्धार्थचे मन न दुखावता त्याला पुन्हा राजधानीत परतण्याचा आग्रह करा,' असे त्यांना सांगितले.

त्या दोघांनी गौतम बुद्धांची भेट घेतली. ब्राह्मणाने नम्रपणे त्या राजपुत्राला प्रार्थना केली. "तथागत! आपण जाणताच की, शाक्यांचा राजा आता वृद्ध झाला आहे. त्यांचा नातू 'राहुल' अजून लहान आहे. त्यांच्या भावनांचा आदर करावा आणि घरी परतावे. राजा शुद्धोधनांचा निरोप आहे की, तुम्ही पूर्ववत राज्यकारभार पाहू लागलात की मी सुखाने डोळे मिटेन. तुमची धर्माची ओढ त्यांना पुरेपूर माहीत आहे. तुम्ही किती दृढ संकल्पी आहात हेही त्यांना माहीत आहे. राज्यकारभार चालविणे हे क्षत्रिय राजपुत्राचे कर्तव्य आहे आणि कर्तव्यावर तुमचे प्रेम आहे. आपले वय संन्यास घेण्याचे नाही. पुन्हा परत येण्याने पित्याला, प्रजेला, शाक्य जमातीला, आपल्या पत्नी व पुत्रांना आनंद होईल. जन्मदात्या आईप्रमाणे तुमचे पालनपोषण करणाऱ्या राणी महाप्रजापतीना आपण जाण्याने जो त्रास झाला त्याची तुम्ही पर्वा

न करणे म्हणजे करुणेचा अभाव. तुमच्या पत्नीला जिवंतपणी एका विधवेसारखे जगावे लागते. पुत्राचे भवितव्य बघा. राजा शुद्धोधनानंतर त्याचे काय? शाक्यांचे शत्रू त्याला राज्य करू देतील?"

सिद्धार्थ गौतम बुद्धांनी शांतपणे त्या ब्राह्मण दूताला सांगितले, "हे ब्राह्मणा, तुझ्या भावनांचा मी आदर करतो. तू राजा, प्रजा, माझे आप्तगण यांचा हितचिंतक आहेस. त्यामुळे मला तुझ्या बोलण्याने दुःख झाले नाही आणि क्रोधही आला नाही. तू माझी मनोभूमिका समजून घे आणि राजाला जाऊन सांग म्हणजे त्याचा दुःखभार हलका होईल."

स्वर्ग-नरक यावर विश्वास ठेवू नका

वडील राजा शुद्धोधन यांनी परत बोलावल्याचा निरोप घेऊन येणाऱ्या ब्राह्मणाला गौतम बुद्धांनी सांगितले की, हे ब्राह्मणा, तू सद्भावनेने निरोप दिलास, पण तू म्हणतोस तसे मी माझ्या पिता, पत्नी वा पुत्र यांच्या दुःखाला कारणीभूत नाही. भविष्यात मृत्यू हा मला आणि पित्याला कायमचे दूर करणार हे वास्तव आपण नाकारू शकत नाही. हे ब्राह्मणा! तुझ्या हे ध्यानात येईल की, दुःखाचे खरे कारण पुत्र वा नातलग असत नाहीत, तर अज्ञान हे त्यामागचे

कारण आहे. ज्ञानाच्या प्रकाशाने अज्ञानाचा अंधकार दूर होत असेल तर ते ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न नको का करायला?

हे ब्राह्मणा! प्राणी गर्भ सोडून जन्म घेतो त्या क्षणापासून तो मृत्यूच्या दिशेने वाटचाल सुरू करतो. त्यामुळे परिवर्तन हा काळाचा गुणधर्म आहे, हे विसरू नकोस. राज्य, राज्यकारभार हे सारे आभास आहेत. त्यामुळे मला आता राजप्रासाद, मिष्टान्न, भोजन, सुखोपभोग हे क्षणमात्राचे सोबती वाटतात.

गौतम बुद्ध पुरोहिताशी बोलत असताना कौतुकमिश्रित नजरेने पाहणारा मंत्री काही बोलणार होता. त्याने हात जोडून विनंती केली. "हे कुलदीपक राजपुत्र सिद्धार्थ! तुम्ही इतरांसाठी सिद्धार्थ गौतम बुद्ध आहात, पण आम्हा नगरवासीयांना आजही कुलदीपक राजपुत्रच आहात. जरी विरक्त श्रमणाच्या वेषात दिसत असला तरी आमच्या राज्याचे आधारस्तंभ आहात. तुम्ही या ब्राह्मण पुरोहिताला सांगितले ते फार तर्कशुद्ध आहे. तुमचा निश्चय उत्तम आहे. तो योग्यही आहे, पण तो योग्य वेळी घेतलेला निर्णय नव्हे. राजपुत्रा, आम्ही मंत्री म्हणजे राजाचे डोळे. जे योग्य दिसते ते दाखवणार. मी काही ब्राह्मण नाही. माझा तुमच्याप्रमाणे स्वर्ग-नरक या गोष्टीवर विश्वास नाही. क्षत्रिय म्हणून तलवार नि मनगटावर विश्वास आहे. मी पूर्वजन्म, पुनर्जन्म मानीत नाही.

वर्तमानावर विश्वास आहे. त्यामुळे मी संसारापासून पळून जात नाही. त्यामुळे मला मोक्षही नको. शत्रूंशी लढता लढता रणांगणावर आम्हाला मोक्ष मिळतो. त्यासाठी अष्टांग मार्ग, ध्यान वगैरेची गरज नाही. राजपुत्र, हे सारे सोडा नि क्षत्रिय धर्माला जागा!"

"हे राजपुत्रा, अग्नी उष्णच असणार आणि पाणी थंडच असणार, हे गुणधर्म त्यांनी सोडून कसे चालेल. आपण शाक्य म्हणजे क्षत्रिय. आमचेही काही स्वभाव आहेत. ते सोडून देणे याला कर्तव्यपालन कोण म्हणेल. तो पलायनवाद झाला. निसर्गाने बहाल केलेल्या तारुण्याचा तो तिरस्कार आहे. कृपा करून हा अट्टहास सोडा नि राजधानीत परत चला. तुम्ही येणार म्हणून समजल्यावर सारी प्रजा, राजा आनंदोत्सव साजरा करतील. दिवाळी घराघरात साजरी होईल."

हे राजपुत्रा! तू कितीही विद्वत्तापूर्ण सांगितलेस तरी आम्हाला पटणार नाही. आम्हाला एवढेच कळते की, तुझ्यावर पितृऋण आहे, मातृऋण आहे. प्रजेच्या संरक्षणाची जबाबदारी आहे. पिता-पती म्हणूनही तुझी काही कर्तव्ये आहेत. ती पार पाडल्याशिवाय, त्या ऋणातून मुक्त झाल्याशिवाय तुला मोक्ष कसा मिळणार?

हे सारे भावनाप्रधान भाषण ऐकताना गौतम बुद्ध शांतचित्त नि निर्विकार होते.

ते आलेल्या मंत्री आणि पुरोहिताला म्हणाले, "राजा अंबरीश, द्रुमकेश, राम हे अरण्यातून परत राजधानीत परतले आणि त्यांनी पुन्हा राज्याची सूत्रे हाती घेतली हे मला तुम्ही सुचवलेत ते चुकीचे नाही, पण तुमच्यासारखे मंत्री नि पुरोहित राजाभोवती असल्यावर माझे पिता शुद्धोधनांची आणि प्रजेची मी काळजी करण्याचे कारणच नाही. स्वर्गाच्या प्राप्तीसाठी मी हे श्रमणाचे जीवन जगत नाही, तर सत्याचा शोध घेत आहे. चिंतनाने सत्य निश्चित करावे, त्याचे आकलन करून घ्यावे आणि स्वतः सत्याचा अनुभव घ्यावा. जगात चांगले काय, वाईट काय याविषयी मनात संदेह आला तरी माणसाने आपले मन चांगल्या गोष्टीवरच केंद्रित करावे. घरी परतण्याबाबत म्हणाल तर इंद्रिय सुखोपभोग हे माझे जीवित कार्य नव्हे. राजाला माझा दंडवत सांगा नि क्षमा मागितल्याचेही सांगा."

तो ब्राह्मण आणि मंत्री अडखळत्या पावलाने माघारी परतले नि गौतम बुद्ध एखाद्या सागरात मुक्त संचार करणाऱ्या जलचर प्राण्याप्रमाणे आनंदसागरात वावरू लागले.

काल हा प्रवाही असतो

गौतम बुद्धांचे अनुयायी दिवसेंदिवस वाढत होते. त्यांत साऱ्या जाती-धर्माचे लोक होते. सारिपुत्र आणि मोंगलायन यांनी बुद्धधर्माचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार केला. ते दोघेही ब्राह्मण होते.

बुद्ध ब्राह्मणविरोधी होते हे चुकीचे आहे. तो अपप्रचार होय. गौतम बुद्धांची करुणा साऱ्यांसाठी होती. बुद्ध धम्म साऱ्यांसाठी होता. त्यांची आर्यसत्य आबाल वृद्धांसाठी होती, अष्टांग मार्ग साऱ्या जगासाठी होता.

सारिपुत्र आणि मोंगलायन या दोघांना धम्माचा उपदेश केल्यावर गौतम बुद्ध दोन महिने राजगिरीत राहिले तेव्हा राजा शुद्धोधनाचा भावनाप्रधान निरोप आला - “मला मरणापूर्वी माझ्या ज्ञानी पुत्राला पाहण्याची इच्छा आहे.” या निरोपामुळे ज्ञानी बुद्धही भावनाप्रधान झाले, पण त्यांचे मन शांतच होते. त्यांना सारा भूतकाळ आठवला. बालपणीच मातृछत्र हरपले, त्यापासून पिता राजा शुद्धोधनाने अपार प्रेम केले. राजवैभवात वाढवले. छोट्या-मोट्या इच्छा पूर्ण केल्या. एकुलता एक पुत्र पुढे शाक्यांचा राजा बनेल, पुढे चक्रवर्ती बनावा, अशी स्वप्ने त्यांनी बाळगली. आपण मात्र त्यांचा विश्वास-घात केला नि एक दिवस श्रमण बनून सर्वस्वाचा त्याग केला. दुःख विमोचनाचा मार्ग जगाला दाखवला. पण स्वतःच्याच पिता व सावत्र आईला दुःखसागरात लोटले. निदान शेवटची इच्छा तर पूर्ण करू.

दरबारातील दूत कालुदायिन विनम्रतेने हात जोडून आपल्या राजपुत्राला सांगू लागला, “तथागत, तुम्ही नव्या धम्माचा, शांतीचा

मार्ग जगाला दाखवून चक्रवर्तीच ठरला आहात यात राजा शुद्धोधन आणि प्रजेला शंकाच नाही, पण त्या धम्म संदेशाचा लाभ राजा नि प्रजा यांना झालेला नाही. कमलपुष्प ज्याप्रमाणे सूर्योदयाची वाट पाहते तसे आपले पिताश्री तुमची वाट पहात आहेत. ते वयोवृद्ध झालेत. आपण राजधानीत यावे.”

गौतम बुद्धांनी ती विनंती मान्य केली. ते येणार याची सुवार्ता राजधानीत पसरली. वायुवेगाने दूत पोहोचले होते. कपिलवस्तूकडे जाताना छोट्या-छोट्या वाड्या-वस्तीतही आपल्या राजपुत्राच्या स्वागतासाठी कमानी उभ्या राहिल्या. केळीचे सोप, विविध रंगांच्या फुलांच्या माळा, रांगोळ्या, दीप लावले होते. स्त्रिया पंचारतीने बुद्धाला ओवाळीत होत्या, तर कोणी पायावर पाणी ओतत होते. हरतऱ्हेने प्रेम, आदर प्रगटला होता. त्यांच्याजवळ राज्य नव्हते, सिंहासन नव्हते, पण खऱ्या अर्थाने ते हृदयसम्राट होते. काही म्हातारी माणसे म्हणत होती, बरे झाला, आता तरुण राजा राज्य करेल, प्रजा सुखी होईल. सिद्धार्थने ७-८ वर्षे केलेला राज्यकारभार त्यांनी पाहिला होता.

या भावनाकल्लोळात गौतम बुद्ध शांतच होते. त्यांना त्यांचे जीवित कार्य स्पष्टपणे माहित होते. ‘बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय.’ आता त्यांना प्रजेला दुःखातून कायमचे मुक्त करण्याचा मार्ग सापडला होता. तृष्णा हेच दुःखाचे कारण, आसक्ती हेच

दुःखाचे कारण.’ मग राजवाडा, राजवैभवाची आसक्ती त्यांना आता मोह पाडू शकत नव्हती, पण हे बिचाऱ्या गरीब, भाबड्या प्रजेला कसे कळणार? खुद्द राजा शुद्धोधनालाही कळण्यापलीकडे होते.

बुद्ध स्वतःशी म्हणत होते, काल सापेक्ष आहे. तो एखाद्या नदीतील पाण्याप्रमाणे प्रवाही आहे. सात-आठ वर्षांपूर्वीचा मी आज नाही, प्रवाही बनलो त्यावेळी एका राजाचा राजपुत्र मी आज नाही. शाक्य जमातीचाही नाही. मी साऱ्या मानवजमातीचा आहे. आता मी साऱ्यांचा मित्र, नातेवाईक, शत्रू यांचाही. कालप्रवाह केवळ ७-८ वर्षांत मला घरा-दारापासून कोठल्या कोठे घेऊन गेला. परिवर्तन, जीवनात बदल परस्परांपासून कित्येक योजने दूर घेऊन जातो.

समोरून राजा शुद्धोधन आले. रथातून उतरले. दोघांनी परस्परांना वंदन केले. वास्तविक बापाने ते करण्याची गरज नव्हती, पण ज्ञानी पुत्र घरी आला ते त्याचे उपकारच.

दुसऱ्याच क्षणाला पिता-पुत्रांनी प्रेमाने आलिंगन दिले नि भावनेचा बांध फुटला. गौतम बुद्धांच्या पाठीवर पित्याच्या नेत्रांतून ओघळणारे उष्ण मोती जाणवू लागले.

मी आता बुद्ध वंशाचा, शाक्यांचा नव्हे

गौतम बुद्धांनी स्वतःला कधी देवदूत मानले नाही किंवा मोक्षाचे आश्वासन देणारा प्रेषितही मानले नाही. जन्मदात्या माता-पित्यांना स्वर्गाचे आश्वासन वा मोक्षाची भेट त्यांना द्यायची नव्हती. हा पुत्र तुमच्या राज्याचा कधीही वारस होणार नाही हे सांगून त्यांना दुःखवायचेही नव्हते, पण राजा शुद्धोधन आज अगतिक झाले होते.

सद्गदित हृदयाने हुंदके देत ते म्हणाले, “हे राजपुत्र सिद्धार्थ! तुम्ही कुलदीपक आहात. सात-आठ वर्षे या क्षणाची वाट पहात होतो. किती आतुरतेने वाट पहात होतो, याची तुम्हाला कल्पना नाही. आता सिद्धार्थ म्हणून कशी हाक मारू? हे परमप्रिय पुत्रा, पुन्हा एकदा राजमुकूट धारण कर! सिंहासनावर बस आणि शाक्य जमातीचे संरक्षण, संवर्धन कर! हे कमी पुण्याईचे काम नाही! तुला जे ज्ञान झाले ते अधिकारयुक्त राजा म्हणून प्रजेला सांग, आज्ञा म्हणून सांग. हे राज्य तुझ्या हाती सोपवून मला सुखाने डोळे मिटू दे.”

गौतम बुद्धांनी विनम्रतेने सांगितले, “पिताश्री मी आता शाक्य वंशाचा राहिलो नाही, बुद्ध वंशाचा बनलो आहे. माझ्या-पूर्वीचे तीन श्रमण बुद्ध क्षत्रिय होते. तीन ब्राह्मण होते. शाक्यांची परंपरा मला माहित आहे. ते संस्कार माझ्यावर आहेत. वृद्ध

माता-पित्यांची सेवा हा त्यातीलच एक भाग.”

गौतम बुद्ध वृद्ध पित्याला सांगतात, “माझ्याशी ज्या प्रेमरज्जूने तुमचे मन जखडले गेले आहे त्या प्रेमाने साऱ्या मनुष्यमात्राशी तुम्ही जोडले जा. नात्याच्या बंधनाचे पाश, माझेपण सोडा नि तेच प्रेम व्यापक करा.”

राजा शुद्धोधन निराश होऊन राजवाड्यात निघून जातात. दुसरा दिवस उजाडला. गौतम बुद्धांनी आपले भिक्षापात्र हाती घेतले नि कपिलवस्तूमध्ये भिक्षेसाठी निघाले. ज्या नगरातून राजपुत्र म्हणून ते रथातून फिरत होते, सेवकांची फौज त्यांच्या पुढे-मागे असायची, अनेक याचक हात पसरून उभे असायचे, मुक्तपणे दान-अन्नदान करणाऱ्या राजपुत्राच्या हातात भिक्षापात्र! अघटित घडले होते. राजपुत्र फाटक्या भगव्या कपड्यात दारात उभा म्हणजे प्रजेपुढे धर्मसंकट. इतिहासात हे पहिल्यांदाच घडत होते.

ही गोष्ट राजा शुद्धोधनाच्या कानावर गेली. ते खूप दुःखी झाले. ते तडक रथातून बुद्धांच्यासमोर ठाकले म्हणाले, “साऱ्या शिष्यांची, भिक्वूंची राजवाड्यावर भोजनाची व्यवस्था करतो, परंतु भिक्षापात्र हाती घेऊ नका. आपल्या कित्येक पिढ्यात असे कोणी केले नाही.”

यावर बुद्धांनी वंदन करून शांतपणे सांगितले, “राजन, ही माझ्या संघाची प्रथा आहे. येथे नियम साऱ्यांनाच पाळावे लागतात.

मीही अपवाद नाही. मुलाला जर मौल्यवान खजिना मिळाला तर त्याने तो पित्याच्या पायाशी अर्पण करायची शाक्यांची परंपरा आहे. मला धम्मरूपी, ज्ञानरूपी धनाचा खजिना मिळाला आहे. ती भेट मला तुम्हाला देण्याची परवानगी द्या. शाश्वत आनंदाचे धनी व्हा.”

यावर राजाचे मन शांत झाले. तृप्त झाले. बाळ! तू म्हणतोस ते पटते. यापुढे जीवनात परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करेन; पण आयुष्य किती शिल्लक आहे, कोणास ठाऊक! निदान एक वेळ घरी तुझे ज्ञानी पाय स्पर्श करू देत.” बुद्धांनी ते मान्य केले.

अंध चक्षुपाल आणि हिंसाचार

कौशल देशाची राजधानी श्रावस्ती. जवळच जेतवन नावाचा बुद्धविहार होता. आजही जेतवन सुंदर आहे. तेथे विविध देश, दूर अंतरावरून गौतम बुद्धांना भेटायला, दर्शनाला लोक येत. बुद्धांच्याबरोबर ज्येष्ठ भिक्वूंनाही ते लोक भेटत. त्यावेळी एक आंधळा भिक्खू होता. त्याचं नाव चक्षुपाल. दररोज सायंकाळी आपल्या झोपडीबाहेर अंगणात तो फिरायचा. परिसर स्वच्छ ठेवायचा. त्यालाही भेटायला येणाऱ्या लोकांनी पाहिले की त्याच्या फिरण्याच्या मार्गात मुंग्यांची एक रांग चालली होती नि चक्षुपालच्या पायाखाली अनेक मुंग्या मरत होत्या, पण त्याची त्याला जाणीवच नव्हती.

भेटीला आलेल्यांनी याला हिंसाचार म्हटले नि तक्रार बुद्धांच्याकडे केली. त्यांनी चक्षुपालला बोलावले व विचारले, “तू हा अपराध समजून-उमजून केलास काय?”

यावर विनम्रतेने त्याने सांगितले, “मी नेत्रहीन आहे. मनात, हृदयात, जीवांना मारण्याचा विचार वा हेतू नव्हता. याउपर या अपराधाला जी शिक्षा असेल ती भोगण्यास मी तयार आहे. यावर बुद्धांनी साऱ्यांना सांगितले, कोणी जाणीवपूर्वक पाप केले तर बैलगाडीची चाके बैलांच्या पावलापाठोपाठ येतात तसे पाप देखील कर्त्याच्या पाठोपाठ चालत राहते. चक्षुपाल निर्दोष ठरला.

ब्राह्मण कोणाला म्हणावे ?

सूत्र म्हणजे एक धागा. कठपुतळीच्या खेळात एक सूत्रधार असतो. तो कठपुतळ्यांना धाग्याने बांधतो. ते धागे आपल्या बोटामध्ये अडकवतो आणि मग कठपुतळ्यांना हवे तसे नाचवतो. कथानक नाट्यरूपात सादर करतो. फुले विणणारा माळी, मोती-सोने धाग्यात गुंफून दागिने बनतात. व्याकरणातही भाषेचे सूत्र असते. गणितातही सूत्र असते. गौतम बुद्धांच्या वचनांना, देशनांना सूत्र म्हणतात. बुद्धवचनांचा संग्रह असणारे त्रिपिटक आणि त्यातील एक म्हणजे सूत्रपिटक किंवा सुत्तपिटक. जीवनातील समस्या सोडविण्या-साठी बुद्ध संदेशाचे धागे आजही खूप उपयुक्त ठरतात.

बाह्य आणि आंतरिक जीवनात ते उपयुक्त आहेत. गृहस्थींना आणि भिक्वूंनाही.

सुख आणि शांतीसाठी ज्या सुत्तावर बुद्धसंदेश आधारलेला आहे त्याला सिगालोवाद सुत्त असे म्हणतात. सिगाल नावाचा एक तरुण बुद्धकाळात होता. आपल्या मर्जीचा आपण मालक. हट्टी, चैनीखोर. बुद्धांच्याबद्दल त्याला काडिमात्र आदर नव्हता. तो देवपूजा तर सोडाच, कोठल्या मंदिरातही गेला नाही. मात्र त्याच्या आई-वडिलांची गौतम बुद्धांच्यावर श्रद्धा होती. मुलाला मात्र आपल्या पावलावर पाऊल ठेवण्यास ते शिकवू शकले नाहीत. हा मुलगा आपली सारी संपत्ती उधळणार, याची त्यांना खात्री होती.

सिगालचा पिता गंभीर आजारी पडला. त्याने मुलाला मृत्युशय्येजवळ बोलावले आणि काही पूजा, कर्मकांड तू कर म्हणून सांगितले. त्याने ते मान्य केले. पुढे एक दिवस त्याच्यासमोर गौतम बुद्धच उभे ठाकले. त्यांनी विचारले ‘सिगाल’ हे काय करतोस ? यावर बुद्धांनी त्याला जो उपदेश केला त्यालाच सिगालोवाद सुत्त म्हणतात. यात सहा गोष्टींचा उपदेश आहे.

चार गोष्टींचा त्याग करा.

१. दुसऱ्याला कष्ट देऊ नका किंवा हिंसा करू नका. त्यामुळे दुसऱ्याकडून आपल्याला होणाऱ्या दुःखापासून आणि कष्टापासून संरक्षण मिळते.

२. जे दिले नाही ते मिळवण्याचा प्रयत्न करू नका.

३. लैंगिक दुराचारापासून दूर रहा.

४. खोटेपणापासून दूर रहा.

सद्गुणी व्यक्ती लैंगिक दुराचार, क्रोध, अज्ञान किंवा भय यापासून भ्रमित होत नाही.

ब्राह्मण कोणाला म्हणावे?

ब्राह्मण कोणाला म्हणावे, श्रमण कोणाला म्हणावे आणि भिक्खू कोणाला मानावे? असे प्रश्न नवोदित शिष्य बुद्धांना विचारत असत. यावर गौतम बुद्ध म्हणाले, “जो मनुष्य गृहस्थाश्रमातले वस्त्र-भूषण, अलंकार घालूनही राग, द्वेषरहित, इंद्रिय दमण करून चांगले ब्रह्मचर्य पाळतो, हिंसा, घात, दंड यापासून परावृत्त जीवन जगतो तोच ब्राह्मण, तोच श्रमण व तोच भिक्खू समजावा.”

बुद्ध म्हणाले, ‘ज्याप्रमाणे चांगला घोडा चाबूक अंगावर लागण्याच्या अगोदरच सावध होतो, त्याप्रमाणे लोकोपवाद, निंदा सुरू होण्यापूर्वीच खरा साधक सावध बनतो. जर चाबकाचा मार यापूर्वी खाल्ला असेल तो घोडा नुसता चाबकाचा आवाज ऐकून पुन्हा मार पडले या भीतीने सावधपणे चालतो, अत्यंत जागृत बनतो. त्याप्रमाणे चांगला भिक्खू लोकोपवादाच्या भीतीने सावध बनतो, धर्माकडे वळतो.’

बुद्धांच्या उपदेशात कोणालाही संसार, मुले-बाळे, घरदार सोडून धर्माचरण करण्याची सक्ती नाही. संसारात राहूनही तुम्ही श्रद्धा, शील, उद्योग, समाधी, धर्माचरणाचा निश्चय, ज्ञान, त्रिविधा व १५ चरण स्मृतीने युक्त होऊन संसारातील दुःखांना तुम्ही दूर करू शकता.

कोणाशीही कटू भाषण करू नका. तसे बोलण्याचे तुम्हाला उत्तरही त्याच भाषेत मिळेल. कोणाविषयी आक्षेप घेण्याचा परिणाम दुःखदायक होतो.

ज्याप्रमाणे गुराखी चरणाच्या गाईना काठीचा वापर करून गोठ्याकडे नेतो त्याप्रमाणे आजारपण आणि मृत्यू प्राण्यांच्या जीवाचे हरण करून घेऊ जातो.

मृत्यू म्हणजे सर्व आसक्तीचा शेवट. दुःखाचा शेवट.

उपाली न्हावी ज्येष्ठ भिक्खू बनला

कपिलवास्तूच्या उत्तरेस कोसल जमातीचे राज्य होते. त्यात अनुपिया शहराच्या एका वनात बुद्ध थांबले होते. तेथे माला नावाच्या जमातीची वस्ती होती. सारिपुत्र, कालदायी, नंद, छोटा राहुल गौतम बुद्धांच्याबरोबर उतरले होते. श्रावण मासात बुद्धांचा मुक्काम दोन-तीन महिने एके ठिकाणी असायचा. पावसामुळे सर्वत्र चालत फिरणे शक्य नसे, त्यामुळे ते एके ठिकाणी राहात.

गौतम बुद्ध मूळ शाक्य वंशातील राजपुत्र. त्यांच्या वंशात काही बडे जमीनदारही होते. त्यातील महानामा आणि अनिरुद्ध या जमीनदारपुत्रांना धर्मचिंतनाची आवड होती. आजूबाजूला गौतम बुद्ध येणार आहेत असे समजले की ते दोघे तेथे आवर्जून जात आणि बुद्धचिंतनाचा लाभ मोठ्या तन्मयतेने घेत. महानामाचे अनेक मित्र यापूर्वीच बुद्धांचे शिष्य बनले होते. त्यांच्या संघात सामील झाले होते. एके दिवशी अनिरुद्ध व त्याचे सारे मित्र भागू, किंबीला, देवदत्त आणि आनंद हे देखील बुद्धांना शोधत शोधत त्यांच्या राज्याच्या सीमेवर आले. आनंद त्यावेळी १८ वर्षांचा होता. पुढे तो सावलीप्रमाणे बुद्धांच्याबरोबर शेवटपर्यंत राहिला.

अनिरुद्ध साऱ्यांना म्हणाला, “सीमा ओलांडण्यापूर्वी आपण आपले दागदागिने, उंची राजवस्त्रे यांचा त्याग करायला हवा. सारे दागिने एका गाठोड्यात बांधू आणि वाटेत पहिल्यांदा भेटेल त्या गरिबाला देऊ. साऱ्यांना कल्पना आवडली. चालता चालता जंगलाजवळ एका गावाच्या टोकाला एका न्हाव्याचे दुकान होते. तो या तरुणांच्याच वयाचा होता. गिऱ्हाईकाची वाट पहात होता. त्याला नाव विचारले तेव्हा तो म्हणाला, “मी उपाली.” अनिरुद्धने त्याला विचारले, “काय, तू आम्हाला जंगलातून पलीकडे जाण्याचा रस्ता दाखवशील?” त्याने विचारले, “कोठे आणि कशासाठी निघालात?” त्यांनी सांगितले, ‘तथागत गौतम बुद्धांच्या दर्शनाला.’

उपालीला कोण बुद्ध हे माहीत नव्हते किंवा अधिक जाणण्याची इच्छाही नव्हती. त्याने होकार दिला.

अनिरुद्ध म्हणाला, “तू तुझे दुकान बंद करून येणार म्हणजे तुझे नुकसान होईल; पण काळजी करू नको, तुला त्याचा भरपूर मोबदला देऊ.”

उपालीने साऱ्यांना जंगलातून पार केले आणि रस्ता दाखवला. ठरल्याप्रमाणे अनिरुद्धने आपल्याजवळील गाठोडे उपालीला दिले. त्याने विचारले, “हे काय आहे?” त्याला उत्तर मिळाले, “यात आम्हा साऱ्यांचे मौल्यवान दागदागिने आहेत. आम्ही बुद्धांचा धम्म स्वीकारणार आहोत. श्रमण बनणार आहोत. त्यामुळे या क्षणभंगूर संपत्तीचा आम्हाला काही उपयोग नाही. आयुष्यभर तू यामुळे ऐषोरामात राहू शकशील. न्हाव्याचा धंदाही करण्याची गरज नाही.” असे सांगून साऱ्यांनी उपालीचा निरोप घेतला.

संध्याकाळी उपालीने गाठोडे सोडले. त्यातील सोन्याचे दागिने, हिऱ्याच्या अंगठ्या, पाचू, रत्ने, मोती पाहून त्याचे डोळे दिपून गेले. आयुष्यात पहिल्यांदाच तो हे हाताळत होता. त्याचा त्याला खूप आनंद झाला; पण आनंदाची ती लाट ओसरली नि त्याची जागा भीतीने घेतली. तो घाबरला. त्याने गाठोडे नीट बांधले आणि छातीशी धरले. हे कोणाला समजले तर माझा जीवही घेतील म्हणून त्याने ते गाठोडे कोपऱ्यात फेकून दिले. तो

विचार करू लागला, साऱ्या तरुणांनी हे राजवैभव का सोडले? ते निरुपयोगी का वाटले? याही पेक्षा मौल्यवान गोष्ट कोणती? त्यांना भिक्खू व्हायचे. ते अधिक मौल्यवान असणार आणि ते ज्याच्याकडे आहे तो गौतम बुद्ध सर्वात श्रीमंत होय. संपत्तीपेक्षा अधिक आनंद, सुख, शांती मोठी. राजवैभव भोगूनही अशांत राजपुरुष, श्रमण व्हायला चाललेत.

उपालीला जाणीव झाली, ज्ञान झाले नि गाठोडे टाकून तोही तरुणांच्या पाठोपाठ धावत सुटला. साऱ्यांनी त्याचे स्वागत केले. कोणीतरी म्हणाले, “अरे उपाली, तू न्हावी आम्ही उच्चकुलीन.” यावर आनंदने सांगितले ‘जशा साऱ्या नद्या शेवटी सागराला मिळतात तशा सर्व जाती-जमाती गौतम बुद्धांच्या सागराला मिळतात. मग सारे भेदाभेद संपतात.’

सारेजण अनुपिया येथे पोहोचले. गौतम बुद्धांना भेटले. बधियाने प्रार्थना केली, ‘प्रथम उपालीला दीक्षा द्या.’ यामागचा हेतू कोणता? बुद्धांनी विचारले. त्यावर बधिया म्हणाला, “हे शाक्यमुनी ! उपाली जन्माने न्हावी. मात्र प्रथम दीक्षा दिल्याने तो ज्येष्ठ भिक्खू ठरतो. मग आम्ही सारे वर्णभेद विसरून त्याला प्रथम वंदन करू. चातुर्वर्ण्याचा पगडा संपून जाईल.” ही सामाजिक क्रांती होती. उपाली न्हावी ज्येष्ठ भिक्खू बनला.

मनःशांतीचा उपाय

गौतम बुद्धांनी जसे व्यवहारात कसे वागावे हे शिकवले ते आंतरिक परिवर्तन कसे करावे, विचार, भावना, मन यात चांगला बदल कसा करावा, हेही आपल्या अनुयायांना, भिक्खूंना शिकवले. वास्तविक आज पातंजली योगसूत्रे याची प्रसिद्धी जगभर पसरली आहे, मात्र या योगसूत्राचे मूळ बुद्ध-महावीरांच्या विचारात आहे. त्यांनी मांडलेल्या अष्टांग मार्ग हाच १५० वर्षांनंतर जन्मलेल्या पातंजली ऋषींनी मांडला.

गौतम बुद्धांना हे माहित होते की, आंतरिक परिवर्तनामुळे बाह्य वर्तनात बदल होतो म्हणून त्यांनी ध्यानाच्या पद्धती शिकवल्या. आजच्या आधुनिक काळात समाजात वावरताना प्रत्येक व्यक्तीला दोन प्रकारच्या समस्यांनी ग्रासले आहे. (१) चिंता, बेचैनी, अस्वस्थता अशा तणाव निर्माण करणाऱ्या चित्तवृत्ती आणि (२) क्रोध, आक्रमकता, गैरसमज, संघर्ष अशा विसंवादी चित्तवृत्ती.

अशा स्वरूपाच्या मानसिक व्याधींवर बौद्ध ध्यान पद्धतीत काही विधीप्रकार आढळतात. व्यवहारात ते सहजसाध्य आणि प्रभावीही ठरतात.

१. आनापानसति ध्यान (पहिल्या मानसिक समस्येवर)

२. मेत्ता-भावना ध्यान (दुसऱ्या प्रकारच्या समस्येवर)

आनापानसति ध्यान

विचलित विचारांना सामोरे जाणे आणि आपल्या अंतर्गात शांती आणणारी ही ध्यान पद्धत आहे. दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या ध्यान पद्धतीपूर्वी ही ध्यान पद्धती आचरणात आणावी. कारण अनेकांना ध्यान कसे करावे, हेच मुळी समजत नाही. मग एकाग्र कसे करावे, हेही माहित नसते.

एकाग्रता याचा अर्थ आपले विचार (म्हणजे स्वतःचे चंचलपण) एकत्र आणणे. अनेक वेळा आपले वागणे नि विचार यात विरोध असतो, विपरीतपणा असतो.

गौतम बुद्धांनी सांगितले की, तुमच्या श्वास-प्रच्छ्वासावर लक्ष ठेवा म्हणजे आपोआप चित्तवृत्ती शांत होऊ लागतील. तुम्ही तुमच्या आत येणाऱ्या आणि बाहेर जाणाऱ्या श्वासावर लक्ष केंद्रित करा. स्वाभाविकपणे तुम्ही याबाबत जागृत असताच. अस्थिर विचारांना तुम्ही एकाग्र करित राहता.

अभ्यास विधी

१. पहिली पायरी : बाहेर जाणारा श्वास मोजा.

श्वास घ्या, सोडा - मोजा एक ... अशा प्रकारे दहापर्यंत श्वास घ्या, सोडा. याला पाच मिनिटे लागतील.

२. दुसरी पायरी : आत येणारा श्वास मोजा. वरीलप्रमाणे दहा वेळा करा.

३. तिसरी पायरी : पूर्ण श्वास पहा (श्वासाचा प्रवाह) मोजायचे सोडा नि फक्त श्वासावर मन एकाग्र करा.

४. चौथी पायरी : स्पर्शबिंदूचे निरीक्षण.

नाकाच्या आत, वरच्या ओठाच्या वर जेथे श्वासाचा स्पर्श जाणवतो अथवा जेथून श्वास आत जातो व परत येतो त्या बिंदूवर एकाग्र व्हा.

व्यवहारी दृष्टीने जरी या ध्यान पद्धतीच्या चार पायऱ्या असल्या तरी तीनच पायऱ्यांचा अभ्यास होतो. (१) मोजणे, (२) संपर्क, (३) संपर्क स्थापना.

श्वास आत येण्याचा क्षण महत्त्वाचा ठरतो. त्याला त्वरित विधी असेही म्हणतात. येणाऱ्या नि जाणाऱ्या प्रवाहात स्वतःला विलीन होऊ द्या. श्वास आत, बाहेर जाताना ज्या नाकाच्या कोपऱ्यावर आपटतो तो क्षण. हा कालांतराने तुम्हाला आनंदाचा क्षण असल्याचे जाणवेल. या अभ्यासाने शांती नि आनंदाची प्रत्यक्ष अनुभूती घ्या.

नवोदित मंडळी बसली की ध्यान लावण्याचा प्रयत्न करतात, असे कधी होत नाही. ध्यानापूर्वी पूर्वव्यायाम आवश्यक असतो. भश्रिका (पोट फुलवणे, सपाट करणे) या श्वास प्रकाराने नाभिकेंद्राचे अवलोकन करा. त्या अभ्यासाने अस्वस्थ विचार, क्रोध, वासनात्मक विचार, उदासीनता, अशांती, अस्थिरता, शंकेखोर मन यांना नियंत्रण करणे सोपे जाते.

मनामध्ये जे विचलित करणारे विचार-भावना येतात त्याच्या विरोधी विचार-भावनांची मनात स्थापना करा. हा अभ्यासही तुम्हाला शांती व आनंदी मनाच्या अवस्थेकडे नेतो.

संपत्ती, सुख कसे मिळवावे ?

गौतम बुद्धांच्याकडे सर्वसामान्यातली सामान्य माणसे आपली दुःखे सांगत आणि वडिलधाच्या व्यक्तीप्रमाणे बुद्ध त्यांना अगदी व्यवहारी असा सल्ला सोप्या भाषेत देत. दीघजानू नावाचा एक गृहस्थ बुद्धांच्यापाशी आला. त्याच्या प्रश्नावर बुद्धांनी जो उपदेश केला त्यांना दीघजानू सुत्त म्हणतात. या उपदेशात गृहस्थी धर्म पालन करणाऱ्याचे कल्याण कसे होईल, याचा मार्ग दाखवला आहे.

दीघजानूची पत्नी आणि मुले आहेत. सांसारिक सुखात आनंद मानणारा त्याचा परिवार असतो. चांगले कपडे, सुगंधी गोष्टी,

चांदी-सोन्याचे दागदागिने घरी असावेत, खायला-प्यायला कमी पडू नये, चांगले घर, शेती, वाहन असावे अशी त्यांची सुखाची कल्पना असते आणि त्यात काहीही गैर नाही. तो बुद्धांना विचारतो, “हे तथागत, मी या सध्याच्या जीवनात आणि भावी जीवनात निरंतर समृद्धी, शांती, प्रसन्नता कशी मिळवू शकेन?”

गौतम बुद्धांनी दीघजानूला उपदेश करताना एका मोठ्या तलावाची उपमा दिली. त्या तलावात पावसाळ्यात पावसाचे पाणी एकत्रित येत असे. ज्याच्याजवळ चांगले गुण असतात तो भौतिक किंवा आध्यात्मिक संपत्ती एकत्रित करून साठवू शकतो.

हे स्पष्ट करताना भौतिक संपत्तीमध्ये वाढ करणारे चार गुण अंगी बाळगण्याचे मार्ग सांगितले. त्यात -

१. सातत्यपूर्ण प्रयत्न : कोणत्याही साधनाच्या साहाय्याने उपजीविकेसाठी प्रयत्न करणारी स्त्री असो वा पुरुष, मेहनती असावा लागतो. तो आळशी असता कामा नये. त्याला आपण काय करायला हवे हे समजले पाहिजे. आपण स्वतः काम करावे व दुसऱ्यालाही ते शिकवावे.

२. संपत्तीची योग्य देखभाल : चांगल्या मार्गाने जमवलेली, कष्टपूर्वक मिळालेली संपत्ती ही ठीकरीत्या जतन केली पाहिजे. कोणी फसवून ती लुबाडणार नाही याबाबत दक्ष रहायला हवे.

चोरी आणि विनाशापासून संपत्तीचे रक्षण करणे गरजेचे ठरते. त्याचप्रमाणे आपल्याच कुटुंबातील बेजबाबदार सदस्याला ती लुटू देता कामा नये.

३. सत्संगत : चांगल्या, सद्गुणी मित्रांची संगत करावी. ते तरुण असोत वा वृद्ध. ते शीलवान, परोपकारी, बुद्धिमान आणि आध्यात्मिक असावेत.

४. योग्य मार्गाने उपजीविका : आर्थिक उत्पन्न आणि खर्च याबाबत जागृत रहा. आपल्या मर्यादित रहा. खर्चिकही होऊ नका आणि कंजूषीही नको. खर्चिक अडचणीत येईल तर कंजूष सुखी राहणार नाही. शेवटी दुःखीच होईल.

भौतिक संपत्ती नष्ट होण्याची कारणे गौतम बुद्धांनी सांगितली.

१. अतिशय मौज-मस्ती. असंयमित तारुण्यातला स्वच्छंदीपणा.
२. मदिरापान, नशासेवन
३. जुगार
४. वाईट लोकांची संगत.

वरील गोष्टींबाबत आत्मसंयम पाळला तर आपोआप धनधान्यामध्ये वाढ होईल. संपत्ती वाढेल.

एका मोठ्या तलावाची उपमा गौतम बुद्धांनी अशासाठी दिली कारण त्या तलावात चार मार्गाने ओढे, नाले यांनी पाणी भरते

आणि चार मार्गाने निघून जाते. प्रवेशाची चार कारणे आहेत त्यामुळे लाभ होतो आणि चार मार्गाने पाणी निघून जाते म्हणजे संपत्तीचा न्हास होतो. हा अगदी व्यवहारी उपदेश आहे की पाणी तलावात येणारे मार्ग खुले करा नि पाणी वाया जाणारे मार्ग बंद करा म्हणजे आपोआप तलाव पाण्याने काठोकाठ भरून जाईल. भर पावसाळ्यात पाण्याची पातळी वाढेल. आजूबाजूची शेती पिकेल, झाडांना फळे येतील, झाडांना फुले बहरतील आणि धनधान्याची समृद्धी येईल. संपत्ती येईल.

गौतम बुद्धांच्या विचारांना मानणाऱ्या, आंबेडकरांना मानणाऱ्यांनी वैयक्तिक जीवनात मेहनती, चारित्र्यसंपन्न, सत्संगत करावी, नशापान, व्यसनाधीनता सोडावी तरच बुद्धानुयायी म्हणण्याला अर्थ प्राप्त होईल.

अनावश्यक प्रश्न विचारू नका

बिहारमध्ये एका विहारात गौतम बुद्ध रहात होते. चिंचेच्या झाडाखाली ते ध्यानाला बसत. एके सायंकाळी ध्यानाहून परतताना त्यांनी मूठभर चिंचेचा पाला हातात धरला. पटांगणात अनेक भिक्खू जमलेले होते. मूठ वर करून बुद्धांनी साऱ्यांना विचारले, ‘माझ्या हातातील चिंचेची पाने अधिक संख्येने आहेत का जंगलातल्या चिंचेच्या झाडावर अधिक पाने आहेत?’

सान्या भिक्खूंनी ओरडून उत्तर दिले, 'जंगलातल्या झाडावर.'

गौतम बुद्ध म्हणाले, "अगदी बरोबर. त्याचप्रमाणे जे सत्य पाहतोय ते मी तुम्हाला जे शिकवतो त्याहीपेक्षा खूप मोठे आहे. मी मोजक्याच गोष्टी तुम्हाला शिकवतो. जेवढ्या गोष्टी तुम्हाला निव्वानापर्यंत घेऊन जाण्यास गरजेच्या आहेत, तेवढ्याच शिकवतो."

घोसरी गावच्या या विहारात अनेक विद्वान भिक्खू होते. त्यांतच मालुंक्यपुत्त नावाचा भिक्खू होता. तो अनेक प्रश्न विचारत असे. उदा. विश्वाचा आदि काय? अंत केव्हा? ते शाश्वत की अशाश्वत? अशा प्रश्नांकडे गौतम बुद्ध जाणीवपूर्वक डोळेझाक करीत. मौन पाळीत.

पण याचा परिणाम मालुंक्यपुत्तावर उलटा झाला. त्याला वाटू लागले, गौतम बुद्धांना माझ्या प्रश्नांची उत्तरे देता येत नाहीत. तो खूप अस्वस्थ झाला. त्याने आपल्या सहकाऱ्यांना सांगून टाकले, "मी भगवान बुद्धांना एकदाचे शेवटचे विचारणार आहे. ते माझ्या प्रश्नांची उत्तरे न देता शांतच राहिले तर मी त्यांना विनंती करणार की, मला तुमच्या संघातून मुक्त करा."

मग तो गौतम बुद्ध जेथे निवास करीत होते तेथे गेला नि म्हणाला, "जर तुम्ही माझ्या प्रश्नांची उत्तरे द्यायला कबूल असाल

तरच मी तुमचा शिष्य म्हणून राहीन. नाहीतर संघ सोडून निघून जाईन. आता सांगा, 'विश्व हे मर्यादित आहे का अमर्यादित?' जर याचे उत्तर तुम्हाला माहीत असेल तर ते सांगा. नसेल तर नाही म्हणून आपले अज्ञान कबूल करा."

गौतम बुद्ध या उर्मट प्रश्नावरही शांतच राहिले. त्यांनी शांतपणे प्रतिप्रश्न केला, "हे भिक्खू, मी जेव्हा तुला धम्माची दीक्षा दिली तेव्हा तुला तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे देईन असे आश्वासन दिले होते का? किंवा तुझे लोक-परलोकाविषयीचे कूट प्रश्न सोडवीन असे सांगितले होते का?"

तो म्हणाला, "भगवान! नाही. तसे काही सांगितले नव्हते."

गौतम बुद्ध म्हणाले, "मग मालुंक्यपुत्त! मग आताच अशा प्रश्नांची उत्तरे मी द्यावीत म्हणून हट्टाग्रह का धरतोस बरे? जंगलातून जाणाऱ्या एका इसमाला शिकाऱ्याने मारलेला बाण लागला नि तो घायाळ होऊन पडला. त्या गंभीर जखमी माणसासारखी तुझी अवस्था झाली आहे."

मालुंक्यपुत्त म्हणतो, "म्हणजे कशी? माझा कसा संबंध?"

गौतम बुद्ध म्हणतात, "त्याचे सहकारी नि कुटुंबीय वैद्याला बोलावतात व तो बाण काढून त्याचा जीव वाचवण्याची विनंती करतात, पण तो असतो तुझ्यासारखा विद्वान. तो म्हणतो,

'माझ्यावर उपचार करण्यापूर्वी माझ्या प्रश्नांची उत्तरे द्या. तो बाण कोणी मारला? त्याची जात कोणती? त्याने मलाच बाण का मारला? त्याच्या बाणाला विष होते का? तो कोणत्या प्रकारचे धनुष्य वापरतो? किती अंतरावरून त्याने बाण मारला?'

बुद्धांनी सांगितले, "हे भिक्खू मालुंक्यपुत्त, असे प्रश्न विचारणारा जरी तुझ्यासारखा विद्वान असला तरी या अनावश्यक प्रश्नांची उत्तरे मिळण्यापूर्वीच तो मरून जाईल. मग तूच सांग, मी फक्त निर्वाणाच्या मार्गासाठी ज्या गोष्टी जरूर आहेत तेवढ्याच सांगतो हे चुकीचे तर नाही?"

मालुंक्यपुत्त उत्तरतो, "तुमचेच बरोबर आहे."

बुद्ध म्हणाले, "ज्या गोष्टींची मदत होणार नाही किंवा उपयुक्त नाहीत त्या मी तुम्हाला शिकवीतच नाही. स्वर्ग आहे किंवा नरक आहे, विश्व मर्यादित की अमर्यादित यापेक्षा मानवी जीवनात दुःख अपरिहार्य आहे. दुःख हे आर्यसत्य आहे. त्याची काही कारणे आहेत. ती काढल्याने दुःख निवारण होते. इतका साधा, सरळ, सोपा संदेश तुमच्या सुखी, समाधानी जीवनासाठी महत्त्वाचा ठरतो."

गौतम बुद्धांच्या या उपदेशाने भिक्खू मालुंक्यपुत्त शर्मिंदा बनला. तो म्हणाला, "तथागत! भगवान! मी मूर्खासारखी प्रश्नांच्या उत्तराची मागणी करीत होतो. मला माफ करा."

त्याने बुद्धांना साष्टांग दंडवत घातला नि गौतम बुद्धांनी त्याला माफ केले. आशीर्वाद दिला.

संयम साध्य करता येतो, पण कसा ?

आपण व्यवहारात पाहतो की, कोणाला विचारले की तुम्ही सध्या सकाळी काय करता? तर फॅशनेबल उत्तर मिळते - 'योगा'. अशीच गोष्ट हजारो वर्षांपूर्वी असायची. एखादा भिक्खू थोडीफार तपस्या करायचा. मग त्याला वाटायचे, आपण आता पोहोचलो. आपल्याला निर्वाणच प्राप्त झाले. मग ते सहकाऱ्यांत घोषणा करीत की, "हा जन्म सार्थकी पडला, तपस्या पूर्ण झाली. त्याचे फळही लाभले. जे करायचे ते मिळाले. आता यापुढे बौद्ध संघात राहण्याचीही आवश्यकता नाही."

अशा घोषणेमुळे नवोदित भिक्खू गोंधळून जात. त्यांना प्रश्न पडे की, या भिक्खूने निर्वाणप्राप्तीची घोषणा केली ते योग्य आहे, सत्य आहे का केवळ बढाया मारण्यासाठी निर्वाणाचा लाभ झाल्याचे बोलतात?

असंख्य भिक्खूत असे काही भिक्खू होते की ते ज्ञानी होते. ते सत्याच्या वाटेवर होते; पण त्यात असेही काही होते की, त्यांना केवळ बढाया मारून मोठेपण मिळवायचे होते. गौतम बुद्धांना माहीत होते की, अशांना धम्माच्या उपदेशाची गरज

आहे. त्यांनी उपदेश केला की, निर्वाणाच्या वाटेवर चालण्यासाठी भिक्खूने काही कसोट्या पार पाडणे गरजेचे आहे.

पाच कामगुण जिंकणे : (१) इष्ट, कांत (कमनीय), मनोज्ञ, प्रिय, कामनायुक्त, रंजनीय, डोळ्यांना दिसणारे रूप. (२) कानांना ऐकू येणारे शब्द (३) नाकाला येणारा गंध. (४) जिभेला जाणवणारा स्वाद. (५) शरीराला होणारा स्पर्श हे पाच कामगुण (विषयभोग) आहेत.

भिक्खूने सहा शारीरिक आयानात (डोळे, कान, नाक, जीभ, शरीर, त्वचा आणि मनाचे विषय) या बाबत संयम प्राप्त केला पाहिजे. ही त्याची परीक्षाच होय. जो भिक्खू विषय संग्रह (उपाधी) हे दुःखाचे मूळ आहे हे जाणून त्यापासून मुक्त झाला आहे तो पुन्हा उपाधीमध्ये शरीर लावेल, चित्त लावेल हे संभवत नाही.

गौतम बुद्धांनी भिक्खूंना स्पष्ट कल्पना दिली, जीवनाची दिशा दिली. इंद्रियाबाबत भ्रमात राहू नका, संयमी रहा. चक्षु-इंद्रियांना नेहमी काबूत ठेवा. त्यानंतर भोजनमात्रेचा विचार करा. प्रमाणात खा. मोजकेच खा. मस्ती येण्यासाठी नाही, मद येण्यासाठी नाही, शोभेसाठी नाही, सौष्टवासाठी नाही तर शरीराच्या स्थितीसाठी, जीवनासाठी, रोगांना रोखण्यासाठी, ब्रह्मचर्याच्या साहाय्यासाठी जितके आवश्यक तितकेच खा. अशाप्रकारे जुन्या वेदनांचा नाश

कर. नवीन वेदना उत्पन्न होऊ देऊ नको. तुझी शरीर-यात्रा चालू राहिल, निर्दोषपणा सुद्धा चालू राहिल, सुखपूर्वक विघर होईल.

हे उपासका, भिक्खूंनी, यापुढे फिरण्यात, बसण्यात किंवा इतर आचरणाच्या गोष्टी करताना चित्ताला परिशुद्ध करा. रात्रीच्या मध्यम यामात पायावर पाय ठेवून स्मृती संप्रजन्याबरोबर उठण्याचा विचार मनात ठेवून उजव्या करवटीवर सिंहशय्या करून झोपा. रात्रीच्या अंतिम यामात उठून फिरण्यात, बसण्यात किंवा इतर आचरणाच्या गोष्टी करताना चित्ताला परिशुद्ध करा.

त्यानंतर अवलोकन, विलोकनात जाणीवयुक्त राहा. खाण्या-पिण्यात, मलमूत्र विसर्जन करण्यात, जात असता, उभे राहता, झोपताना जागे असताना, बोलताना, गप्प असताना जाणून, समजून- उमजून वागा.

मग हे भिक्खू ! एकांतात, अरण्यात, वृक्षछायेच्या खाली, पर्वत, कंदर, गिरीगुहा, स्मशान, वनप्रांत, मोकळे मैदान किंवा गवताच्या गंजावर विहार कर. भोजनानंतर तू आसन मांड. शरीर ताठ करून स्मृतीला जागृत ठेवून बस. लोकांमध्ये लोभ, द्रोह, द्वेष, शारीरिक आणि मानसिक आळस सोडून सावध रीतीने विहार कर. उद्धटपणा, खेद, संदेह सोडून दे. निःसंकोचपणे साऱ्यांच्या-बाबत कल्याणकारक कृत्ये करित विहरत जा. चित्ताला शुद्ध कर.

यामुळे तुला चतुर्थ ध्यान प्राप्त होऊन निर्वाणाच्या वाटेवर चालू लागशील.

श्रावस्तीमध्ये असताना एका भिक्खूने शंका उपस्थित केली की, काय खरोखर तुमच्या धम्माप्रमाणे वागणारे चतुर्थ श्रेणीच्या समाधीचा लाभ घेणारे ठरले? अशी शंका रास्त होती, पण बुद्ध आवर्जून सांगत, तुम्ही मी म्हणतो म्हणून खरे मानू नका. तुम्ही स्वतंत्र विचाराने सत्याचा शोध घ्या. अर्थात सारिपुत्र, मोंगलायन यांच्यासारख्या ज्येष्ठ भिक्खूंनी धर्माच्या गुणाची प्राप्ती केली होती. समाधीचा त्यांना लाभ झाला होता. सततच्या परिभ्रमणामुळे नि वयोमानाप्रमाणे गौतम बुद्ध थकून जात. अशावेळी हे ज्येष्ठ भिक्खू नव्या तरुणांना मार्गदर्शन करीत. हे काम सोपवल्याचे गौतम बुद्धांना समाधान होते. कारण आपण दाखवलेल्या मार्गाने कोणीही गेल्यास त्याला दुःखमुक्ती होऊन निब्बणापर्यंत जाता येते.

दुसऱ्याच्या दोषाकडे बोट करून स्वतःचे समर्थन नको

बुद्धधम्मामध्ये धम्म दीक्षेचे दोन प्रकार होते - (१) संघात सामील होणे, (२) सामान्यरीत्या अनुयायी बनणे. एकाला बुद्ध भिक्खू म्हणत, तर दुसऱ्याला उपासक. (हिंदू धर्मात जसा गृहस्थी

आणि संन्यासी असे प्रकार असतात त्याप्रमाणे) उपासक घरगृहस्थी असतो. त्याला चल, अचल संपत्ती बाळगता येते. त्याला कोणत्याही संस्काराची गरज नसते, पण भिक्खूला स्वतःचे घर नसते. ते संघात राहतो. तो परिव्राजक असतो. भिक्खू बनण्यासाठी उपसंपदा नावाचा संस्कार विधी करावा लागतो. दोघांनाही नियम पाळावे लागतात. ते मोडले तर त्यांना शिक्षा असते. भिक्खूने नियम काटेकोरपणे पाळावेत, तर उपासकाने धम्माच्या आज्ञा पाळाव्यात, असे अपेक्षित असते.

भिक्खू किंवा भिक्खूणी दोघांनाही संघाचे नियम मान्य असतील तरच त्यांना संघात प्रवेश दिला जाई. हे नियम सर्वानुमते ठरलेले होते. मग ते अभिवचन देतात नि संघात प्रवेश करतात. म्हणून 'संघम शरणं गच्छामी' मी संघाला शरण जात आहे, असा अर्थ प्राप्त झाला. अशा रीतीने बौद्ध संघात चार प्रकारचे लोक दिसू लागले.

(१) पुरुष उपासक, (२) स्त्री उपासक, (३) भिक्खू, (४) भिक्खूणी

अशा प्रकारचे संघ जैन संप्रदायात फार पूर्वीपासून अस्तित्वात होते. त्यातून फार हुशार, विदुषी निर्माण झाल्या. स्त्रियांना, त्यांच्या ज्ञानाला फार मोठा मान-सन्मान होता. जैन आणि बुद्ध या परंपरेला श्रमण परंपरा म्हणतात.

श्रमणाने कसे वागावे ?

काही वेळा आपण ज्याला स्मशान वैराग्य म्हणतो तसे वैराग्य काहीना येते. मग वैफल्यातून संन्यास घेण्याचा प्रयत्न होतो, पण तो फार काळ टिकत नाही. कारण सर्वसंगपरित्यागापूर्वी मानसिक तयारी झालेली नसते. काम-क्रोधादि वासनांवर ताबा मिळविता आलेला नसतो. मग त्यांची अवस्था 'धोबी का कुत्ता'सारखी होते. धड संन्यास नाही धड संसार नाही.

गौतम बुद्धांनी अशा घटनांबाबत फार सुंदर उपमा दिली आहे. स्मशानभूमीत चिता पेटवण्यासाठी लाकडे घालतात. त्यात एखादे दोन्ही बाजूला पेटलेले लाकूड, मधल्या भागात मलिन झालेले लाकूड जरा बाहेर पडते. बुद्ध तुम्हाला विचारतात, "तर मग असे लाकूड तुम्ही घरी आणून स्वयंपाकासाठी चुलीत वापराल का?" उत्तर स्पष्ट आहे - 'कदापि नाही.' बरे! असे लाकूड घरी नेत नाहीत मग तुम्ही ते अरण्यात न्याल का? जेथून आणले तेथे नेऊन ठेवाल का?" तुम्ही उत्तर द्याल - तेथे कोणी नेणार नाहीत. त्याचा काही फायदा नाही. याचा अर्थ स्मशानात अर्धवट जळलेले लाकूड कोणीही घरी आणीत नाहीत किंवा जंगलातही नेत नाहीत. ते सर्वांथाने निरुपयोगी ठरते. त्याचप्रमाणे बुद्ध सांगतात, 'ज्यांच्या मनात विषयोपभोगाविषयी तीव्र आसक्ती निर्माण होते, त्यांच्या मनात विकार निर्माण होतात, इंद्रियावर नियंत्रण राहात नाही.

असा श्रमण, संन्यासी, भिक्खू जीवनाची उद्दिष्टे, जीवनाचे ध्येय पूर्ण करू शकत नाही. तो खऱ्या आत्मज्ञानापासून लांबच राहतो, एका भ्रममय जगात वावरतो.

दुसऱ्याचे दोष दाखवणे सोडा

एक भिक्खू कोसल देशाच्या वनप्रदेशातून जात होता. वाटेत भिक्षा मागून अन्न सेवन करीत पुढे-पुढे जात होता. वाटेत एक सुंदर सरोवर दिसले. त्यात असंख्य सुंदर कमळे फुलली होती. स्नान करताना त्याला त्या कमळांचा रंग पाहून मंद सुगंध घ्यावासा वाटला. तेथे एक वनदेवता वावरायची. तिने त्याला शहाणपणाच्या चार गोष्टी सांगितल्या. तिने उपदेशही केला, 'हे श्रमणा, हे कमळ तुला कोणी दिले नाही, भेटही दिले नाही. तरीही त्याचा वास घेतोस. तू गंधचोर आहेस. ही एक चोरीच आहे.'

त्यावर भिक्खू म्हणाला, "मी काही कमळ तोडले नाही. पळवून नेत नाही की नष्ट करीत नाही. दुरून त्याचा फक्त वास घेतला तर मग गंधचोर कसा? इतर अनेक जण कमळे तोडतात, नष्ट करतात. असे अनिष्ट कर्म करणाऱ्यांना तू सांगायला हवेस. त्याऐवजी मला का उपदेश करतेस?"

यावर त्या देवतेने सांगितले, "चारित्र्यसंपन्न व्यक्तीने इतरांचे दोष दाखवून आपल्या दोषांचे, चुकांचे समर्थन करू नये.

त्याऐवजी आपल्या ठिकाणी तो दोष राहणार नाही याचीच दक्षता घ्यावी." यावर त्या भिक्खूच्या लक्षात आले की, ती देवता आपली हितचिंतकच आहे. मग तो नम्रतेने म्हणाला, 'हे देवते, पुन्हा मी अशी चूक करताना पाहिलेस तर मला त्यापासून परावृत्त कर.'

यावर त्या देवतेने फार महत्त्वाचा संदेश दिला, "मी काही तुझी नोकर नाही की तुझा पगार घेत नाही. कोणत्या मार्गाने गेल्यावर आपल्याला चांगली गती मिळेल हे तुझे तूच जाण. दुसऱ्या कोणी येऊन आपला दोष दाखवावा वा सुधारणा घडवावी ही अपेक्षा न बाळगता विवेकाच्या आधारे स्वतःला सावरावे. शीलवान माणसाकडून अधिक अपेक्षा असते.

भयापासून मुक्त व्हा

सिद्धार्थ फिरता फिरता रात्री अनेक ठिकाणी मुक्कामासाठी थांबे. काही वेळा झोपडी, काही वेळा धर्मशाळा तर काही वेळा जंगलात झाडाखाली. काही वेळा तर चक्क स्मशानभूमीतही त्याला थांबावे लागे.

रात्री त्याच्यासमोर एखादे प्रेत जळत असायचे. ते पाहून त्याला जीवनातील एक रहस्यच समजून चुकले. 'सर्वमं क्षणिकम्.' जग हे क्षणभंगूर आहे. मग मोह कशाचा बाळगायचा! आज ना उद्या आपण ज्याला माझे माझे म्हणतो ते सोडावे लागते. जमीन-

जुमला. घर-दार, दाग-दागिने, पैसा-अडका, पै-पाहुणे या साऱ्याचा त्याग करावा लागतो.

शिवाय स्मशानात खरी भीती वाटते ती भूत-पिशाच्चापेक्षा मृत्यूची. सिद्धार्थला समजले की, कोणत्याही प्रकारची भीती ही माणसाच्या प्रगतीमधला अडथळा ठरते. भीती ही माणसाच्या जीवनात विविध रूपात येते. मग चोराची भीती, कोणाला अंधाराची भीती, कोणाला आजाराची भीती, तर कोणाला वार्धक्याची भीती. भय हे भयच असते. त्यापासूनही आपण मुक्त व्हायला हवे. अर्थात त्यासाठी सतत जागृतता हवी.

सिद्धार्थचे चिंतन असे दिवसामागून दिवस चालले होते. थंडी, ऊन, वारा, पाऊस या साऱ्या निसर्गाच्या रूपाला तो सामोरा जात होता. त्याची प्रकृती मधून मधून बिघडे तेव्हा तो उपवास करे. आजूबाजूच्या खेडोपाडी लोक त्याला ओळखू लागले होते. त्यांच्या दृष्टीने राजपुत्र सर्वसंगपरित्याग करून श्रमण बनला होता. काही ब्राह्मण तापस त्याचे अनुयायी बनले. त्यांचा तो आदर्श होता. ते त्याची सेवाही करीत. ते म्हणत, 'सिद्धार्थासारखी कठोर तपस्या आपण करू शकत नाही.'

योगाचा अभ्यास करता करता त्याला अनेक रहस्ये समजली. एकदा तर निरंजनाकाठी तो सखोल ध्यानमग्न होता. जवळजवळ त्याचा श्वास थांबला होता. ती समाधी अवस्था होती, पण काही

गुराख्यांना वाटले की मुनी मेला आहे; पण जाणकार साधूंनी सांगितले की, सिद्धार्थ आत्मदर्शनाच्या वाटेवर आहे. अशी अवस्था त्याला वारंवार प्राप्त होई. तो गुराख्यांना समजून सांगे - 'खरा धर्मपालन करण्यासाठी तुम्ही घरादारांचा, गुराढोरांचा, शेतीचा त्याग करण्याची गरज नाही. जीवनात अलिप्त बना. कर्मकांड, मूर्तिपूजा यात वेळ घालवू नका. शुद्धाचरणावर भर द्या.'

आत्मसंयम हवा

गंगेचे विशाल पात्र ओलांडून सिद्धार्थने मगध देशात प्रवेश केला. तेथे अनेक जैन मुनी त्याला भेटले. जैन श्रमण पंथाचे प्रमुख भगवान महावीर त्या भागात होते. ते २४ वे तीर्थंकर मानले जात. या परंपरेत कठोर तपस्येला महत्त्व होते. शरीराला ते फार कष्ट देत. उपास-तापास करीत. कंदमुळे खाऊन जगत. सतत चालत रहात.

काही साधू सांगत, 'असे शरीर कष्ट घेतले की, स्वर्गात सुख लाभते.' यावर सिद्धार्थ त्यांना सांगे की, स्वर्ग आणि नरक या कल्पना आहेत. आजचे मानवी जीवन दुःखमुक्त कसे करायचे, याकडे लक्ष द्या. शरीराचे भोग जसे अती नकोत तसे कष्टही अती नको. जीवनात अतिरेक टाळा.

सिद्धार्थ राजगृहाजवळच्या टेकडीवर एका गुहेत रहात होता.

गावात तो भिक्षेसाठी फिरत असे. या पूर्वाश्रमीच्या देखण्या राजपुत्राभोवती लोक जमा होत. हे दृष्य सम्राट बिंबिसाराने पाहिले. चौकशीसाठी आपले हेर पाठवले. प्रथम वाटले होते की परराज्यातून कोणी गुप्तहेर साधू वेशात आला आहे; पण प्रत्यक्षात सम्राटाला समजले की, आपला मित्र कपिलवास्तूचा राजा शुद्धोधनाचा हा चिरंजीव आहे.

दुसऱ्या दिवशी स्वतः बिंबिसार टेकडीवर गेला. त्याने राजपुत्र सिद्धार्थचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. आपले अर्धे राज्य त्याला देऊ केले, पण सिद्धार्थ आपल्या निश्चयाशी ठाम होता. त्याने सांगितले -

“सम्राट बिंबिसार! मी भौतिक सुखांचा त्याग केला आहे. कारण अमनीत लाकडे टाकली तर तो पेटतच राहतो तसे माणूस सुखाने कधीच शांत होत नाही. त्यामुळे खरे शाश्वत सुख कशात आहे, हे मी शोधतो आहे. मी वडिलांशी भांडून किंवा रागापोटी राजवाडा, राजपद सोडलेले नाही. मला मानवी दुःखावरचा उपाय शोधायचा आहे. आत्मसंयम, नैतिक आचरण, वासनेचा अभाव हा खरा धर्म आहे.”

यावर सम्राट बिंबिसाराचे मन शांत झाले. ज्ञानप्राप्तीनंतर भेटण्याची विनंती करून तो निघून गेला.

स्त्रियांना शिक्षणाची द्वारे बुद्धांनी खोलली

आधुनिक जमान्यात रेसिडेन्शियल स्कूलची कल्पना जोमाने पसरते आहे. स्त्री-शिक्षण, स्त्रियांसाठी वसतिगृह या संदर्भात राजा राममोहन रॉय, स्वामी विवेकानंद, महात्मा फुले या महात्म्यांचा उल्लेख आदराने केला जातो; परंतु हीच संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवली गेली आहे ख्रिस्तपूर्व काळात म्हणजे अडीच हजार वर्षांपूर्वी महात्मा गौतम बुद्धांनी. चातुर्वर्ण्याचा बीमोड करणारा, स्त्री-शिक्षणचा पुरस्कार करणारा, स्वर्ग-नरक, मूर्तिपूजा ही कर्मकांडे नाकारणारा बुद्ध हा साऱ्या समाजसुधारकांचा, शिक्षणमहर्षींचा, योग्यांचा 'बाप' आहे. उद्गाता आहे. प्रथम पुरुष आहे.

कपिलवास्तू राजधानी सोडून, राजवाडा सोडून, पायी चालत निघालेल्या महाराणी महाप्रजापती गौतमी व पन्नास स्त्रिया निघाल्या होत्या. त्यांनी सर्वस्वाचा त्याग केला होता. त्यांनी मुंडन केले होते. पिवळी वस्त्रे परिधान केली होती. प्रथम त्यांना कोणी ओळखलेच नाही.

भंते आनंदने त्यांना ओळखले. वंदन करून विचारले, “हे माते, तुमची ही अवस्था कशामुळे झाली? तुम्ही इकडे अशा अवस्थेत का आलात? राज्यावर कोणी शत्रूने तर आक्रमण केले नाही ना?” यावर गौतमीने स्पष्ट केले, “भंते आनंद! आम्ही

राजवस्त्रे, राजवैभवाचा त्याग केला आहे. चालत चालतच येथे आलो. रस्त्याकाठी झोपलो. भिक्षा मागितली. पाय रक्तबंबाळ झाले. आमच्या वतीने भगवान बुद्धांना विनंती करा, आम्हाला संघात सामील करून घ्या. आम्हालाही शिक्षण द्या, ज्ञानी बनवा.” आनंदने सर्व वृत्तांत बुद्धांना कथन केला.

बुद्धांनी प्रथम त्या साऱ्यांची भोजन, निवासाची दखल घेण्यास आनंदला सांगितले, पण संघात सामील करण्याबाबत काहीच उत्तर दिले नाही. त्यांचे मौन समजून घेत आनंदने पुन्हा प्रश्न केला, “भगवान स्त्रिया अरिहंत पदापर्यंत पोहोचू शकत नाहीत का?”

गौतम बुद्ध म्हणाले, “निःसंशय पोहोचू शकतात.”

आनंदने पुन्हा विचारले, “मग स्त्रियांना संघात प्रवेश द्यायला परवानगी का देत नाही?”

यावर गौतम बुद्धांनी ज्येष्ठ भिक्षूंची बैठक बोलावली. एखाद्या हुकूमशहाप्रमाणे त्यांना होय, नाहीचा निर्णय घेता आला असता, पण त्यांनी त्यावेळच्या प्रजातंत्रानुसार साऱ्यांचे मत विचारात घेतले. साऱ्या ज्येष्ठ भिक्षूंनी चर्चा केली. त्याचा निष्कर्ष जाहीर करण्यात आला. तो असा होता की, स्त्री-पुरुष असा भेद करण्याची गरज नाही. त्यांनाही शिक्षणाची-ज्ञानाची दारे खुली

करावीत. स्त्रियांसाठी निवास-भोजनाची स्वतंत्र व्यवस्था असावी. त्यांच्यासाठी आचार-विचारांचे नियम बनवावेत. त्यासाठी संघाच्या रचनेत अंतर्बाह्य बदल कसा करावा, हा जटील प्रश्न होता व व्यवहारी अर्थाने, व्यवहारी दृष्टीने त्याचा विचार करावा, असे ज्येष्ठ भिक्खू सारिपुत्रने आपले मत मांडताना सांगितले. चर्चेनुसार स्त्री भिक्खू संघासाठी खालील आठ नियम करण्यात आले.

१. ज्येष्ठ भिक्खूंचा मान राखावा, त्यांचे ऐकावे. जरी भिक्खूंनी वयाने मोठी असली तरीही तिने ऐकावे.

२. वर्षाकालासारख्या काळात (पावसाळ्यात तीन महिने एकाच ठिकाणी मुक्काम असे) भिक्खूंच्या मठाच्या आसपासच त्यांचा मठ, निवास असावा; म्हणजे त्यांना व्यवहारी व आध्यात्मिक प्रगतीसाठी पाठिंबा मिळू शकेल, पुढील आध्यात्मिक अभ्यास होऊ शकेल.

३. पंधरा दिवसातून ज्येष्ठ भिक्खूंना निमंत्रण द्यावे म्हणजे तो प्रोत्साहन देईल, पुढील शिक्षण देईल. त्यामुळे स्त्रियांची उपासनेत प्रगती होईल.

४. वर्षावासानंतर आपल्या प्रगतीचा आढावा भिक्खूंनी आपल्या शिक्षकाला, महंताला द्यावा.

५. एखाद्या भिक्खूनीने स्त्रीसंघाच्या नियमांचा भंग केला तर त्याबद्दल तिने भिक्खूनी व भिक्खूपुढे आत्मनिवेदन करावे व क्षमायाचना करावी.

६. ध्यानाच्या पद्धतीचा प्राथमिक कालावधी पूर्ण झाल्यावर भिक्खूंनी पूर्ण अभ्यासक्रम आत्मसात करावा.

७. भिक्खू, संघ यावर टीका-टिप्पणी करू नये.

८. भिक्खू समूहाला धर्मविषयक सूचना देऊ नयेत.

९. स्त्रियांना धर्माची द्वारे खुली करताना स्त्री-पुरुष भेद राहू नये, पण त्यासाठी प्राथमिक सूचनांचे पालन करणे अत्यावश्यक ठरते.

पैशाच्या हव्यासाने दुःख-चिंता निर्माण होते

कपिलवास्तू या राजधानीत येऊन गौतम बुद्ध जनास धर्म काय आहे हे समजून देता देता एक आठवडा उलटून गेला. त्याची पत्नी यशोधरेने आपला पुत्र राहुल याला चांगला पोषाख घालून सांगितले की, 'तू नेहमी विचारतोयस ना की, तुझे पिता कोठे आहेत? तर ते पहा, ते तुझे पिता आहेत.' तेव्हा राहुलने विचारले, 'माझा पिता राजाच असणार, असा गरिबासारखा वेष घातलेला

कसा असणार?' तेव्हा त्याला उचलून खिडकीजवळ नेऊन जवळून दाखवले की, तो परम तेजस्वी साधू आपल्या हातात भिक्षापात्र घेऊन अन्न भक्षण करीत आहे. तो साधा दिसला तरी पूर्वाश्रमीचा येथला राजाच आहे. त्याच्याजवळ अगणित संपत्ती आहे. अनेकांनी ती पाहिली आहे. असंख्य लोकांना त्याचा लाभ झाला आहे. अद्याप मला ते पहावयास मिळाले नाही. तू त्यांचा पुत्र आहेस. आपल्या राजघराण्याच्या प्रथेप्रमाणे तू त्यांच्या साऱ्या संपत्तीचा एकमेव वारस आहेस. तेव्हा त्यांच्या संपत्तीचा वाटा माग. तो मागण्याचा तुला पूर्ण अधिकार आहे. त्याला जाऊन सांग की, मी तुझा पुत्र आहे तेव्हा मला संपत्तीतला वाटा हवा आहे.'

राहुल लहान होता पण आईने पढवल्याप्रमाणे त्याने धाडसाने बुद्धापुढे जाऊन निवेदन केले. बुद्धाने ते ऐकले, न ऐकल्यासारखे केले. अन्नभक्षण करून तेथून जाण्यास निघाले. तेव्हा राहुलने बालहृदय काही सोडला नाही. तो त्यांच्या मागून निघाला. त्याच्या येण्याला खुद्द बुद्धाने किंवा कोणी भिक्खूंनी प्रतिबंध केला नाही. तेव्हा मागे वळून जवळ उभ्या असणाऱ्या सारिपुत्रास बुद्ध म्हणाले, 'माझा मुलगा माझ्याकडे मी संपादलेली, मिळवलेली संपत्ती मागीत आहे. ज्या नश्वर पैशामुळे, त्याच्या हव्यासामुळे दुःख आणि चिंताही उत्पन्न होतात, तसा पैसा, संपत्ती राहुलला द्यायला माझ्यापाशी नाही; पण प्रज्ञा, शील, करुणारूपी वित्तसामर्थ्य

माझ्याकडे भरपूर आहे. हे वित्त अविनाशी असून सदासर्वदा आनंद देणारे आहे.'

मग राहुलकडे वळून त्यांनी मोठ्या प्रेमाने त्याला समजून सांगितले, 'बाळा, माझ्याजवळ तू समजतोस तसले धनधान्य नाही, सोने-नाणे, हिरे-माणके नाहीत. मात्र माझ्याजवळ आध्यात्मिक संपत्ती अफाट आहे. माझ्याकडून ते तुला प्राप्त व्हावे असे वाटत असेल तर मी सांगतो ते समजून त्याप्रमाणे शिस्तबद्ध आचरणाने तुला प्राप्त होऊ शकते. ते तुला माझ्याकडून हवे असेल आणि मिळाल्यावर ते सांभाळून ठेवण्याचे बळ, निश्चय तुझ्याजवळ असेल तर मी तुला ते आनंदाने देईन. या मार्गाने जाऊन जीवनाचे सार्थक करण्यासाठी अनेक जण संघात सामील झालेत तशी तुझी इच्छा आहे का?' यावर राहुलही निश्चयाने म्हणाला, 'होय! तुम्ही न्याल तिकडे येईन, कारण तुम्ही माझे कल्याणच चिंतणार.' हा त्याचा दृढ संकल्प पाहून बुद्धाने त्याला आपल्या संघात सामील करून घेतले. राहुल आता बुद्ध संघातला भिक्खू झाला, पण तो इतरांपासून वेगळा नव्हता. त्यालाही समान नियम पाळावे लागत. त्याला इतरांप्रमाणेच वागवले जाई.

राहुल बुद्धाच्या संघात भिक्खू म्हणून दाखल झाल्याचा यशोधरेला आनंद झाला, पण त्यापेक्षा कित्येक पट दुःख त्या राहुलच्या आजोबाला, राजा शुद्धोधनाला झाले. त्यापूर्वी आनंद,

देवदत्त यांनी संन्यास घेतला. आता तर नातू राहुलही सोडून गेला. एका निराशेने राजाला घेरले. बुद्धाचा संतापही आला. तो वयोवृद्ध राजा तडक गौतम बुद्धाजवळ गेला. “गौतम, तुम्ही हे काय केलेत? तुम्ही राज्याचा त्याग केलात तेव्हा मी कोसळलो होतो, पण आता नातवालाही माझ्यापासून तोडलेत. माझी हाडं न् हाडं विदीर्ण झाली. मी आणि हे शाक्यांचे राज्य आता खिळखिळे झाले. आता सिंहासनाला वारस उरला नाही. आमचे शत्रू आता शाक्यांचे राज्य ठेवतील का? पुढे सारा अंधकार पसरला. तुम्ही अज्ञान राहुलला संघात घेतलेत. अशा मुलांना संघात सामील करू लागलात तर त्यांच्या माता-पित्यांना किती अपार दुःख होते, याचा विचार केलात का? ही भयानक हिंसाच होय. यासाठी यापुढे नियम करावा की, अज्ञान मुलांना त्यांच्या माता-पित्यांच्या संमतीवाचून संघात घ्यायचे नाही.”

पित्याचे म्हणणे गौतम बुद्धांनी मान्य केले नि त्यापुढे त्याने तसा नियम केला.

देह हा ज्ञानाचा दीप, तो स्वच्छ ठेवा

गौतम बुद्धांच्या संघात अनेक जवळचे नातेवाईकही होते. त्यांनी बुद्ध धम्माचा स्वीकार केला होता. त्यांत देवदत्तही होता. त्याला कीर्तीची अभिलाषा होती आणि आपल्याला या संघातही

मोठे पद मिळावे, अशी आकांक्षा होती. बुद्धाच्या शिकवण्यात समानतेला महत्त्व होते. हा श्रेष्ठ, हा कनिष्ठ हा भेदभाव नव्हता. देवदत्त हळूहळू संघाच्या शिस्तीमध्ये दोष काढू लागला. बुद्धांनी घालून दिलेले नियम चुकीचे आहेत, असे म्हणण्यापर्यंत त्याची मजल गेली. ही वृत्ती वाढत वाढत बुद्धाचा मत्सर आणि द्वेष करण्यापर्यंत गेली. साहजिकच एक दिवस त्याने आपली वेगळी चूल मांडली. तो बुद्धास सोडून गेला.

देवदत्त राजघराण्यातला असल्याने त्याचा सम्राट विबिसाराचा पुत्र अजातशत्रूशी चांगला परिचय होता. तो आता राज्य करीत होता. देवदत्तने त्याचे कान भरले. आपण स्वतंत्र संघ चालवणार असल्याचे सांगितले. राजाने त्याला एक विहार बांधून दिला. तेथे देवदत्तला पुष्कळ भक्त मिळाले. या साऱ्यांना त्याने अती कडक व्रत-वैकल्ये करावयास सांगितले. देहाला जास्तीत जास्त पीडा दिल्याने तुम्ही खरे आध्यात्मिक बनता हे शिकविले. तशा आचरणाच्या शपथाही घेतल्या.

त्यामागचे देवदत्तचे विचार बुद्धापेक्षा फार वेगळे होते. तो सांगायचा, “देह केवळ जड पदार्थ आहे. तो पापातूनच निर्माण होतो. दुराचार त्यामागे आहे. त्याच्या मागे सदासर्वदा पीडाच लागलेली असते. तो नश्वर आहे. तो रोगांचे वसतिस्थान आहे. इंद्रियावाटे मल-मूत्र विसर्जन होत राहते. मरणाने त्याचा अंत होतो

नि पर्यवसान स्मशानभूमीत होते. त्यामुळे अशा देहाला चांगले वागवणे गरजेचे नाही. त्याला स्मशानातील चिंध्यानीच झाका.”

गौतम बुद्धांची वाटेत देवदत्तची भेट झाली. बुद्धांनी त्याला समजून सांगितले “देह नश्वर आहे, तो शेवटी स्मशानात जाणार हे खरे आहे, पण हा नरदेह कर्मांचे अधिष्ठान आहे. या द्वारे चांगली कर्मे करता येतात. पुण्यकर्म आणि सदाचार यांचा संग्रह करणे आपल्या हाती आहे. या देहाच्या नैसर्गिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून आबाळ करणे गैर. त्याची आबाळ करणे, त्यावर मळ साचू देणे, मलिन वस्त्रांनी तो झाकणे हे मनुष्यास शोभत नाही. दीप हा प्रकाश देणारा. तो स्वच्छ राखला नाही, त्यात तेल घातले नाही तर तो बिघडणारच. त्याप्रमाणे देहाचे आहे. सत्यज्ञानाच्या प्रकाशासाठी तो चांगलाच ठेवावा. म्हणून मध्यम मार्गाचा अवलंब करावा. जीवनात अतिरेकी वागण्याने काहीच साध्य होत नाही. कठीण, कडक तपस्या करावी वाटते त्यांना कोणी रोखणार नाही, पण तो काही बहुजनासाठी योग्य मार्ग नव्हे. हे माझ्या अनुभवाद्वारे सांगतो.”

पण गौतम बुद्धांचा हा स्वानुभवावर आधारित उपदेश देवदत्तला रुचला नाही. तो बुद्ध मार्गाची निंदा करत फिरू लागला. हे कानावर आल्यावर बुद्ध म्हणाले, “ज्याला जन दोष देत नाहीत असा या भूलोकी कोणीही नाही. तो कितीही जपून वागत असला तरी त्याची निर्भर्त्सना करावी हा जनाचा क्रमच आहे. सर्वांस

सोयीचा आणि हिताचा असा मध्यम धर्ममार्ग मी उपदेशीत असता तो नीट समजून घेण्याचा प्रयत्नही करू नये याला काय म्हणावे?”

“माझ्या संघातील भिक्खू ज्या देशी असतील तेथल्या लोकांच्या चालीप्रमाणे, मिळेल तसे अन्न त्यांनी भक्षण करावे. मात्र जेवढी भूक असेल तेवढेच अन्न घ्यावे. एखादे पक्वान्न गोड लागले म्हणून मनमुराद खाऊ नये. झाडाच्या सावलीत बसा किंवा घराच्या सावलीत, फाटकी वस्त्रे घाला किंवा नवी घाला, शाकाहारी भिक्षा मिळाली तरी खा, मांसाहारी मिळाली तरी खा. पण शरीरपोषणासाठी. मात्र चित्तशुद्धी बाबत कोणतीच तडजोड करू नका. असे नियम सर्वांसाठी सारखेच आहेत. त्यांच्या पालनानेच निर्वाण प्राप्त होईल.”

दुर्दैवाने देवदत्तचे सारे शिष्य त्याला सोडून गेले. त्याला पश्चात्ताप झाला. तो आजारी पडला. आपल्या शिष्यांना म्हणाला, “मला डोलीत घालून बुद्धापाशी घेऊन चला. मी त्याचा जीव घेण्याचा तीन वेळा प्रयत्नही केला होता. मी अपराधी आहे, पण त्याचा जवळचा नातलग असल्याने तो मला माफच करेल.” ह्याप्रमाणे त्याला डोलीतून आणले. बुद्धदर्शनास आतुर होऊन त्याने उठण्याचा प्रयत्न केला, पण तोल न सावरून तो पडला नि गतप्राण झाला. मरतेसमयी तो म्हणत होता - ‘बुद्धम शरणं गच्छामि, संघम शरणं’

आयुष्य क्षणभंगूर मग वासनेचे गुलाम का बनता?

साथीच्या आजारांचे थैमान मानवजातीने वारंवार अनुभवले आहे. प्लेग, टायफॉईड, एच.आय.व्ही., डेंग्यू आता स्वाईन फ्ल्यू असे एक ना दोन असंख्य आजारांच्या लाटा येतच राहतात. मधुमेह, हृदयविकार, कर्करोग यांसारखे जीवघेणे आजार आता घराघरात पसरत आहेत. याला पूर्वी कारणे वेगळी होती, आता थोडी वेगळी आहेत; पण वाढते प्रदूषण त्या साऱ्याच्या मुळाशी आहे. शंभर वर्षापूर्वी बंगालमध्ये प्लेगची साथ आली. हजारो लोक मृत्युमुखी पडत होते. अशावेळी स्वामी विवेकानंदांनी कोलकत्यातील एक मैदान भाड्याने घेतले. त्यावर अनेक झोपड्या बांधल्या. तेथे रुग्ण आणून त्यांची सेवा ही संन्यासी मंडळी करित. आरोग्याची परिपत्रके काढून त्यांनी वाटली. स्वच्छता, आरोग्य, औषधोपचार कसे करावेत, याची माहिती त्यांनी सर्वत्र पसरवली. यापूर्वी स्वामी विवेकानंदांनी या समाजसेवेची प्रेरणा राजा राममोहन रॉय यांच्या-सारख्या थोर समाजसुधारकाकडून घेतली. अशा आधुनिक काळात 'गौतम बुद्धानी अडीच हजार वर्षापूर्वी काय केले असेल?' असा आपण प्रश्न उपस्थित करतो. त्यावेळी अशी रोगाची साथ पसरली असेल का?

होय! एके वेळी मोठी महामारी आली नि हजारो लोक पटापट मरू लागले. सकाळी ठीक चालता, बोलता माणूस संध्याकाळी नव्हता. कोणाला मृत्यू केव्हा गाढेल हेच समजत नव्हते. सर्वत्र स्मशान घाट भरून गेले होते. सारी प्रजा उदास आणि अस्वस्थ झाली. साऱ्या समाजाच्या तोंडावर प्रेतकळा आली होती. कोणाला शेती, व्यापार काही सुचत नव्हता. कोणाच्याच जीविताची खात्री नव्हती. तेव्हा काही लोक असेही विचार करू लागले की, जोपर्यंत या देहात प्राण आहे तोपर्यंत यथेच्छ खाऊन-पिऊन घ्यावे, जमतील तेवढे ऐषोआराम भोगावे; पण याउलट गौतम बुद्धांसारखे महापुरुष असाही विचार करू लागले की, या देहात जोपर्यंत प्राण आहेत तोपर्यंत जीवरूपी शिवाची सेवा करावी. गौतम बुद्धांनी आपल्या साऱ्या भिक्खूंना आदेश दिला नि स्वतः गावोगावी हिंडून लोकांना साहाय्य करू लागले. कोणास वनस्पती औषधोपचार करावे, कोणी अनाथ असेल, नातलगांनी सोडलेला असा आजारी मनुष्य आढळल्यास त्याची जमेल तेवढी सेवा करावी, एखाद्याचा अंतःकाल जवळ आला असे वाटत असेल तर त्याच्या चित्तास समाधान वाटेल असे करावे. या कामात रात्रंदिवस हा संन्यासी गुंतला होता. हे करताना आपला जीव धोक्यात पडेल याची मुळीच पर्वा केली नाही. बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय हे बुद्धांचे बोधवाक्य, संदेश हा केवळ चिंतनातून आला नव्हता, तर प्रत्येक

कृतीतून प्रगटला होता. म्हणूनच बुद्ध व्यवहारवादी ठरतात. महात्मा ठरतात.

या साथीच्या धामधुमीत मनुष्यसंहार होत असताना एक भयभीत झालेला खेडूत बुद्धांपाशी आला. तो म्हणाला, "मी अगदी घाबरून गेलो आहे. माझे काय होईल एवढाच विचार मनात येतो. कोणाला मदत करावी हेही सुचत नाही. तेव्हा भगवान, माझ्या चित्तातील ही भीती जाईल असा उपदेश करा." यावर त्या प्रसंगानुरूप बुद्धांनी सांगितले, 'ज्याला दुसऱ्याच्या वाईट अवस्थेमुळे दया येते, करुणा येते त्याच्या चित्ताला समाधान लाभेल, पण तुला ते मिळत नाही, कारण तू आपल्यापुरताच विचार करित आहेस. तो स्वार्थ तुझ्या हृदयातून जाईल तेव्हा समाधान प्रवेश करेल. आणीबाणीच्या प्रसंगातच मनुष्याच्या हृदयाची परीक्षा होत असते. त्याच काळात सदाचार वृत्ती व परोप बुद्धी याचा उद्भव व विकास होण्याची शक्यता असते. तुझ्याच बाबतीत बघ. तुझा भाऊ, भगिनी व इतर इष्टमित्र महामारीमुळे पटापट मरत असता तुझ्या मनातून सुखोपभोगाची वासना कशी निघून जात नाही? या भौतिक सुखाच्या गोष्टी आपणाला क्रमाक्रमाने निःसंशय सोडाव्या लागणार. मग त्यांच्याविषयी चिंता रात्रंदिवस कशासाठी करतोस? हे मानवाला शोभत नाही.

आपले हृदय शुद्ध होऊन त्यास शांतीचा अनुभव यावा असे

ज्याला वाटत असेल त्याने हा सारा उपद्व्याप सोडावा. वासनेची तृप्ती कधी होत नाही, मग तिच्यामागे का धावता? धनलोभाने कधी तुमचे मन शांत होते का? तुम्ही कठपुतळीच्या बाहुलीप्रमाणे वागता. तुम्हाला नाचवणाऱ्या शक्ती वेगळ्या असतात. त्या स्तब्ध झाल्या तर तुम्ही जागच्या जागी पडून राहता. तुम्ही श्रीमंत का विद्वान, देखणे का कुरूप, मृत्यू काहीच जाणत नाही. आयुष्य क्षणभंगूर आहे हे जाणून आजच स्वचित्ताची शुद्धी करण्यास सुरुवात कर! यश तुझेच आहे."

नालंदाच्या सारीपुत्राचे निर्वाण

त्यावेळी गौतम बुद्ध श्रावस्ती येथील जेतवनात रहात होते. एकेदिवशी सकाळी सारीपुत्र त्यांच्या दर्शनाला आले. सारीपुत्र मोंगलायन आणि महाकश्यप हे गौतम बुद्धांचे ज्येष्ठ-श्रेष्ठ अनुयायी. सारीपुत्रना तर ते धर्मसेनानी म्हणत. बुद्धांच्या चरणी लोटांगण घातले नि त्यांना तीन प्रदक्षिणा घातल्या. हात जोडून प्रार्थना केली. 'या देहाने आतापर्यंत सेवा झाली आता देहत्याग करून निर्वाणाच्या मार्गाने जात असल्याने यापुढे आपली सेवा करता येणार नाही याबद्दल क्षमा असावी' असे सांगून बुद्धांना पाठ न दाखवता ते निघून गेले. त्यांना निरोप देताना स्वतः बुद्ध आणि सारे भिक्खू आदराने उभे राहिले. भिक्खू-भिक्खूनी, उपासक, उपासिका साऱ्यांना अपार दुःख झाले.

सारीपुत्रांचा चाहता वर्ग मोठा होता. ते आपल्या मूळ जन्मगावी नालकला निघाले. मगध राज्यात तो भाग होता. त्यांच्याबरोबर पाचशे भक्त होते. ते गावी पोहोचले. गावाबाहेर एक मोठा वटवृक्ष होता. तेथे ते थांबले. तोपर्यंत तेथे त्यांचा भाचा आला. त्याने मामाला ओळखले. सारिपुत्रनी त्याला विचारले, “अरे नानी घरी आहे का ? तिला जाऊन सांग मी आलो आहे. आता मी येथेच राहणार आहे. तिला घर सारवून ठेव आणि माझ्याबरोबर आलेल्यांची भोजनाची व्यवस्था करायला सांग.”

भाचा पळत पळतच सारीपुत्रच्या आईजवळ गेला नि तिला निरोप दिला. म्हातारीचा आनंद गगनात मावेना. ती शेजाऱ्यांना म्हणाली, “माझ्या पुत्राला आता सुबुद्धी झालेली दिसते. त्या श्रमण गौतमाचा नाद त्याने सोडलेला दिसतो. शिवाय गृहस्थी बनविण्याचाही त्याचा विचार असावा.” तिने मोठ्या उत्साहाने तयारी केली आणि सारीपुत्र आपल्या मूळ घर परतले.

ते घरी आले नि अंथरुण धरले. त्यांची प्रकृती खालावत निघाली. आईला ते काही चांगले लक्षण वाटले नाही. हे शेवटचे जीवघेणे आजारपण होते. इतरांना हे समजले नि त्यामुळे त्यांच्या दर्शनाला असंख्य लोक येऊ लागले. त्यात महात्मा, संत, देवताही दर्शनासाठी येत होत्या. त्यांच्या आईच्या लक्षात एक गोष्ट आली की आपला पुत्र काही सामान्य माणूस नाही. तो मोठ्या पदाला

पोहोचला आहे. तो जर इतका मोठा आहे तर त्याचा गुरू गौतम बुद्ध फारच उंचीचा महात्मा असणार. माझ्या मुलाने मला त्याच्याबद्दल कधीच सांगितले नाही. मात्र मी त्या महात्म्याला कायम शिव्यांची लाखली वाहिली. कारण त्याने माझा पुत्र माझ्यापासून हिरावून नेला होता.

सारीपुत्रने साऱ्या भिक्वूंना गोळा केले नि त्यांना विनंती केली, “जर मी जाणीव किंवा अजाणीवपूर्वक तुम्हाला दुखावले असेल, वेदना, दुःख दिले असेल तर मला उदार अंतःकरणाने क्षमा करा.”

साऱ्या भिक्वूंनी त्यांची समजूत काढली, “तुम्ही आम्हाला कोणतेही दुःख, वेदना दिलेली नाही, दुखावले नाही उलट तुमच्या कृपेच्या नि आशीर्वादाच्या छायेखाली आम्ही वाढलो हे आमचे भाग्य.”

सारीपुत्रनी त्यांना आशीर्वादपर शेवटचा संदेश दिला. “चुका न करता तुमचे ध्येय गाठा. मी सर्व इच्छापासून, आसक्तीपासून मुक्त झालो, त्याप्रमाणे तुम्ही अभ्यास करा. मी परिनिर्वाण मिळविण्यास योग्य बनलो.” असे सांगून महाचिवर वस्त्र आपल्या चेहऱ्यावर ओढले नि उजव्या कुशीवर वळले. चौथ्या ध्यानाच्या अवस्थेत गेले.

त्यांच्या आईने पाहिले की “आपला महान पुत्र आता बोलत

नाही, हालचाल करीत नाही. त्यांच्या पायाला हात लावला तर ते थंड पडले होते. तिने हंबरडा फोडला. माझ्या मुलाने परिनिर्वाण प्राप्त केले पण त्याने मला ते का नाही सांगितले?”

या खेड्यात आठवडाभर महानिर्वाण सोहळा पार पडला. (दोन वर्षांपूर्वी मी नालंदला गेलो. सारिपुत्रांचे जन्म ठिकाण शोधून काढले. आजही ते छोटे खेडेच आहे. त्यांच्या अंत्यसंस्कारानंतर पवित्र अस्थी-रक्षावर स्तूप आहे आणि त्याच ठिकाणी भव्य नालंदा विद्यापीठ स्थापले गेले.)

चुंद जेव्हा सारिपुत्रांचे चिवर नि भिक्षापात्र बुद्धांच्याकडे घेऊन आला तेव्हा थरथरत्या हाताने त्यांनी ते घेतले. थोडा वेळ बुद्धही बाह्य जाणीव हरवले. काही काळानंतर ते म्हणाले, वटवृक्षाची एक मोठी फांदी कोसळावी तसे माझे झाले.

बुद्धांचा शेवटचा प्रवास

कार्तिक पौर्णिमेला सारिपुत्र यांचे महानिर्वाण झाले. त्यानंतर पंधरा दिवसांतच कृष्ण पक्ष अमावस्येला महामोंगलायन या गौतम बुद्धांच्या ज्येष्ठ शिष्याने महानिर्वाण घेतले. हे दोन्ही महात्मे बुद्ध संघाचे दोन महत्त्वाचे बलवान स्तंभ होते. स्वतः गौतम बुद्धांचे वय ऐंशी झाले होते. गंगा नदीच्या पलीकडे वज्जी येथे सारे भिक्खू जमले होते. ती जागा उकवेल म्हणून ओळखली जात होती. ती

परिषद सारीपुत्र आणि मोंगलायन यांची अनुपस्थिती तीव्रतेने जाणवणारी ठरली.

गौतम बुद्ध राजगृहातील गंधकुट पर्वतावर काही दिवस राहिले. त्यांनी आनंदला हाक मारली आणि अंबालाथिका (सध्याचे सितव जि. पटना) येथे जाण्याची इच्छा प्रकट केली. तेथे ते काही दिवस राहिले. धर्मप्रबोधन तेथे केले आणि नालंदाला निघून गेले. तेथे आमराईत राहिले नि पाटलीपुत्रला पोहोचले. या काळात सारीपुत्र यांच्या पवित्र अवशेषावर श्रावस्ती येथे चैत्य उभारला गेला तर महामोंगलायन यांचा चैत्य राजगृहात उभा राहिला. पाटलीपुत्रात तथागत आलेत म्हटल्यावर असंख्य नागरिक, भिक्खू जमले. त्यांनी बुद्धांना उपदेशाचा आग्रह केला.

मगध साम्राज्याचा मुख्य अमात्य सुनीत आणि वर्षकार नवे शहर वसवण्यात गुंतले होते. बुद्धांनी रात्री आनंदला उठवले नि सांगितले, मी दिव्यचक्षूनी पाहिले की पाटलीपुत्र येथे देवता वास करीत आहेत. जेथे अशी शुभचिन्हे प्रगटतात त्या राजधानीची भरभराट होते. जेथे अन्नदान होते तेथे त्या देवता आशीर्वाद देतात.” ज्या प्रवेशद्वारातून बुद्ध पुढे निघून गेले त्याला गौतमद्वार म्हणतात आणि जेथे गंगा नदी ओलांडली त्या जागेला गौतमतीर्थ म्हणतात.

आता राजगृहापासून कुशीनारापर्यंतचा त्यांचा प्रवास हा शेवटचाच प्रवास ठरला. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' साठी ते अहोरात्र फिरले. उपदेश केला. ते आता थकले होते. ते आता वैशालीत पोहोचले. तेथे बेलुवा या खेड्यात पोहोचल्यावर साऱ्या भिक्वूंना त्यांनी परत पाठवले. पावसाळ्यातील तीन महिन्यांचा वर्षावास त्यांना येथे एकांतात घालवायचा होता. हा त्यांच्या जीवनातील शेवटचा वर्षावास होता.

या ठिकाणी ते गंभीर आजारी पडले; पण त्यांनी ठरवले, येथे आपण निर्वाण घ्यायचे नाही. बुद्ध संघ, भावी दिशा यांचे मार्गदर्शन साऱ्या भिक्वूंना केल्यावर निर्वाण घेऊ. इच्छाशक्तीच्या बळावर ते जीवघेण्या दुखण्यातून सावरले. आनंदला खूप आनंद झाला. सायंकाळी प्रमुख भिक्वू जमले. साऱ्यांच्या मध्यभागी हा वयोवृद्ध ज्ञानसूर्य बसला. साऱ्यांना उद्देशून त्यांनी सांगितले, "माझ्या सर्व भिक्वूंसो! जे ज्ञान मला प्राप्त झाले ते मी तुम्हाला सांगितले. त्याचा अभ्यास करा. अनुभव घ्या. सर्वसामान्य जनतेला त्याचा लाभ होईल, ते आनंदी बनतील. दुःख निवृत्तीचा मार्ग त्यांना दाखवला. ती चार आर्यसत्ये आहेत. पाच इंद्रिये, पाच शक्ती, पंचमहाभूते, ज्ञानाचे सात सदस्य, अष्टांग मार्ग" यावर ध्यान द्या. बाकी साऱ्या भौतिक गोष्टी परिवर्तनशील आहेत. न थांबता ध्येयाप्रत वाटचाल करा." बुद्धांनी त्यांच्या-

साठी एक गाथा गायली. त्याचा भावार्थ होता, "माझ्या अस्तित्वाची आता सायंकाळ झाली. माझ्या आयुष्याचा शेवट जवळ आला आहे. जीवनातील घटनांकडे साक्षी भावाने पहायला शिका. तटस्थतेने पहा. पवित्र जीवन जगा. जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्त व्हा. सर्व प्रकारच्या दुःखापासून मुक्त व्हा."

त्या दिवशी बुद्ध वैशालीत भिक्षेसाठी पुन्हा फिरले. आनंद त्यांच्याबरोबर होताच. त्याला ते म्हणाले, "आनंद, वैशाली नगरीचे हे माझे शेवटचे दर्शन. ते नागवलोकन दर्शन होय. म्हणजे हत्ती आपले सारे शरीर फिरवतो नि पहातो तसे दर्शन." आनंद, वैशाली खरंच सुंदर शहर आहे. माझ्या अनेक चांगल्या स्मृती जोडल्या गेल्या आहेत. तरीपण चांगल्या गोष्टींचाही वियोग स्वीकारावा लागतो.

तेथून बुद्ध भंडग्राम आणि पुढे भोगनगरला पोहोचले. तेथे अनेक भिक्वू जमले. त्यांना त्यांनी उपदेश केला - "जर कोणी तुम्हाला सांगितले की अमूक गोष्ट त्याने माझ्याकडून ऐकली तर लगेच स्वीकारू नका. संघाच्या नियमाशी पडताळून पहा. ते जुळत असेल तरच स्वीकारा. अनुभवसंपन्न भिक्वू सत्यवादी भिक्वूने काही आज्ञा केली तर ती पाळा, त्यात तुमचे नुकसान होणार नाही."

महायोग्याचे महानिर्वाण

आपण सर्वसामान्य माणसांच्या निधनालाही महानिर्वाण संबोधतो, पण ती चूक आहे. महानिर्वाण हा शब्द गौतम बुद्धांच्यासारख्या महामानवाला शोभतो. बौद्धपर्व या लेखमालेतले हे बुद्धचरणी वाहिलेले शेवटचे पुष्प....

गौतम बुद्ध थकले होते. चालत-चालत ते ककुथा नदीच्या काठी पोहोचले. स्वच्छ, शांत जलप्रवाहात तथागत उतरले. त्यांनी स्नान केले. ओंजळभर पाणी प्याले. भिक्वूंच्या मदतीने काठावर आले. जवळच्या आमराईत पोहोचले. माझे चिवरच्या चार घड्या अंधर. त्यावर मी झोपेन.' चुंदने आनंदाने आज्ञा पाळली. नंतर सारे कुशीनाराला पोहोचले. हिरण्यवती नदीच्या (छोटा गंडक) काठच्या शाल वनात आले. बुद्धांनी आनंदला सांगितले, दोन शाल वृक्षामध्ये माझा बिछाना बनव. माझे मस्तक उत्तरेकडे राहिल. आनंद मला खूप थकवा आला आहे, मी विश्रांती घेतो. तो शालवृक्ष बहरण्याचा ऋतू नव्हता, पण दोन वृक्षच बहरले होते. एखाद्या सिंहाप्रमाणे ते पहुडले. शालवृक्षाची पाने-फुले त्यांच्यावर वर्षाव करीत होती, तर आकाशातून स्वर्गीय संगीत ऐकू येत होते.

आनंदने तथागतना विचारले, "हा पवित्र देह आम्ही

निर्वाणानंतर कसा राखावा? कसे संस्कार करावेत?" बुद्धांनी सांगितले, "सम्राटाप्रमाणे, चक्रवर्ती राजाप्रमाणे." आनंद म्हणाला, 'ते आम्ही जाणत नाही.' मग बुद्धांनी स्पष्ट केले. देह रेशमी पट्ट्यांनी बांधवा. त्यावर चांगला कापूस आणि पुन्हा रेशमी पट्ट्या. मग तेलाच्या मोठ्या कढईत तो ठेवावा. वर झाकण ठेवावे. सारे भिक्वू जमल्यावर चंदनाच्या लाकडावर ठेवून अग्निसंस्कार करावेत. अस्थी-रक्षा विभागून स्फटिक, सुवर्ण, करंड्यात ठेवून त्यावर चौक किंवा जलाशयकाठी स्तूप बांधून सुरक्षित ठेवावे.

हे सारे ऐकताना आनंदला ओक्साबोक्सी रडू कोसळले. तो बाहेर निघून गेला. बुद्धांनी त्याला पुन्हा बोलावले. आनंद म्हणाला, "तथागत, माझ्यात अजून दुर्बलता आहेत. कृपा करा नि या जन्मात मला निर्वाण लाभेल असा आशीर्वाद द्या."

बुद्धांनी त्याची समजूत घातली. "आनंद, शोक करू नको. यापूर्वीच मी तुम्हाला सांगितले आहे, ज्या आपल्या आवडणाऱ्या गोष्टी आहेत त्यांचा एक दिवस त्याग करावा लागतो. आसक्ती सोड. जे जन्मते, वाढते ते निघूनही जाते. तू माझी दीर्घकाळ प्रेमाने व सहानुभूतीने सेवा केली आहेस. तुझ्या आचारात-विचारात प्रामाणिकपणा मी पाहिला आहे. असाच कार्यरत रहा, तुला निर्वाण प्राप्त होईल."

आनंद शांत झाला. तो त्यांचा पुतण्या होता. राजघराण्यातील तरुण. सारी हयात काकाबरोबर काढली. त्याने तथागताना विनंती केली, 'भंते ! येथे छोट्या गावी निर्वाण घेण्याऐवजी आपण मोठ्या शहरात पोहोचू. चंपा, राजगृह, श्रावस्ती, साकेत, वाराणसी येथे जाऊ. तेथे श्रीमंत लोक राहतात. ते पुढे चांगले स्मारक उभारतील. ते आदर करतील. तुमची पूजा करतील.' यावर बुद्ध म्हणाले, "आनंद, कुशीनगर हे साधे ठिकाण नव्हे. कुशावती साम्राज्याची ही ऐतिहासिक राजधानी आहे. येथे राजा सुदर्शन राज्य करीत होता. माला जमातीचे लोक आजही येथे राहतात. तू शहरात जा आणि जुन्या जाणत्या लोकांना सांग, मी त्यांच्या गावी आलो आहे आणि आज रात्री मी निर्वाण घेणार आहे. तू त्यांना सांगितले नाहीस तर तुला दोष देतील. तू का सांगितले नाहीस असा बोल येईल." आनंदने कळवल्यावर आबाल-वृद्धांची दर्शनासाठी अलोट गर्दी झाली.

आनंदला तथागत म्हणाले, "तू असे समजशील की आता तथागतांचे शेवटचे शब्द ऐकले. यापुढे मार्गदर्शक कोणी राहिला नाही, पण तसा विचार करू नको. जे नियम, शिस्त मी तुम्हाला शिकवली आहे ते तुमचे मार्गदर्शक ठरतील."

इतर भिक्खूंकडे वळून त्यांनी विचारले, "कोणाला काही शंका?" कोणीच बोलले नाही.

मग ते म्हणाले, "जे जन्म घेते त्याला जावे लागते. न थांबता. अखंड निर्वाणाच्या वाटेवर प्रयत्न करीत राहा. अतः दीप भव. तुम्हीच तुमचा दीप बना. प्रकाश बना." हे महायोग्याचे शेवटचे शब्द.

गौतम बुद्धांच्या जाणिवेचा अंतरंगात प्रवास सुरू झाला. शरीर भान हरपू लागले. प्रकाश सागरात मन, अंतर्मन विलय पावू लागले. सारे शून्य शून्य ! सांगणारा-ऐकणारा मागे राहिला नाही. एक अथांग पोकळी राहिली. त्यांनी निर्वाणात प्रवेश केला.

इकडे आकाशात विजांचे तांडवनृत्य सुरू झाले. धरणीत भूकंप झाला. पृथ्वीवर दुःखाचा महापूर लोटला तर वरच्या जगतात महात्म्याच्या महानिर्वाणाचा स्वागत समारंभ सुरू झाला.

त्यांच्या इच्छेनुसार अंत्यसंस्कार झाले. पुढे २०० वर्षांनी सम्राट अशोकने त्याचे असंख्य भाग करून पवित्र अवशेष सर्वदूर पाठवले. तेथे स्तूप बांधले. असाच एक स्तूप कोल्हापुरात होता. २७ ऑक्टोबर, १८७७ रोजी लक्ष्मीपुरी भागात जयंती नदी काठी. त्याचे अवशेष मिळाले. (एशियाटिक सोसायटी खंड १४, नववे प्रकरण, पान १४७).

